

АЛИШЕР НАВОЙ

«Ҳамсат ул-
мұтаҳаашыриң»

(«Ҳайратланғанлар бешлиги»)

Ташкент – 2004

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус
таълим вазирлиги

Тошкент Давлат шарқшунослик институти

АЛИШЕР НАВОИЙ

«Ҳамсат ул-мутахаййирин»

(«Ҳайратланганлар бешлиги»)

Тошкент – 2004

Алишер Навоийнинг «Хамсат ул-матаҳайирин» асари Абдураҳмон Жомий ҳақида бўлиб, унда улар орасидаги яқин муносабат, чин дўстлик, ижодий ҳамкорликка, шунингдек, шахсиятларидағи яқин чизгилар ва фаолиятларига оид қимматли маълумотлар баён қилинади. Навоий насрининг мураккаб тилда ёзилгани, асардаги форсий матнларни эътиборга олиб, уни ҳозирги жорий тилимизга табдил матни тайёрланди. Ушбу китоб матншунослик соҳасига қизиқувчи талаба ва магистрлар учун мўлжалланган.

Табдил матн, изоҳ ва таржималар: **Суйима ФАНИЕВА**

Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳайирин (нашрга тайёрловчи Суйима Фаниева). –Т.: ТошДШИ нашриёти, 2004. – Б. 80.

Масъул муҳаррир: **Баҳодир НАЗАРОВ**

«Ҳақиқат конининг гавҳари, маърифат денгизининг дурри»

1492–1494 йиллар Навоий ҳаётида энг оғир йиллардан эди. Балх ҳокими Дарвеш Али (Навоийнинг иниси) исёни, уни тинчтунча Навоий чеккан изтироблари, саройдаги Маждууддин, Низомулмулкларнинг фитна, нифоқ ва низолар уюштириб, унда фаол иштирок этишлари ёхуд Ҳусайн Бойқаро ва Бадиuzzамон муносабатларининг янада кескинлашуви; ниҳоят азиз дўстлари, яқин маслаҳатчи-мураббийлари, меҳрибонлари Паҳлавон Муҳаммад ва Абдураҳмон Жомийлардан жудо бўлиш азоблари шоир юрагини парчалаб ташлаган, руҳиятини ларзага солган эди. Навоийни ана шу ҳолатдан чиқариш учун, Дарвеш Али исёнига унинг мутлақо алоқаси бўлмаганлиги ҳақида Ҳусайн Бойқаро ҳатто маҳсус фармон ҳам эълон қилган эди¹.

1492 йил 8 ноябрда Абдураҳмон Жомий вафот этади. Навоий шу улкан дўсти хотирасига бағищлаб, 1494 йили асар ёзади ва уни «Ҳамсат ул-мутаҳайирин» (Ҳайратланганлар бешлиги) деб атайди. Чунки асар муқаддима, уч мақолот ва хотимадан иборат 5 қисмни ташкил қиласарди.

Асардаги муқаддима, биринчи, иккинчи мақолотлар ва хотима (қисман) ҳақида таҳлилий ишлар амалга оширилган². Учинчи мақолот ҳақида «Ўзбек адабиёти тарихи»да айтилганларни тўлдирувчи баъзи маълумотларни келтирамиз.

Бу боб аввалида Навоий Жомийнинг 38 та асарлари рўйхатини беради ва улардан баъзилари Навоий ташаббуси, илтимоси билан яратилганлигини қайд этиб ўтади. Жумладан «Нафаҳот ул-унс» ҳақида Навоий Фаридуддин Аттор ва Абу Абдураҳмон Сулламийларнинг «Тазкират ул-авлиё» ҳамда «Табақоти Сулла-

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. II жилд. –Т., 1978. 417-6.

² Фаниева С. Ҳамсат ул мутаҳайирин. Ўзбек адабиёти тарихи. II жилд. –Т., 1978. 373-384-б.

1-мақолотда Жомий ва Навоий ўрталарида бўлиб ўтган қизиқ ва нодир воқеалар баёнида, 2-мақолотда эса уларнинг ўзаро ёзишмалари (15 нома ва 15 жавоб мактублар) хусусидадир. Мактубларда дўстнинг дўстдан хабар топиши, согинч изҳори, ижтимоий-сиёсий воқеаларга муносабатлар қаламга олинади. Бу ерда ва асарнинг кейинги қисмларида бадиий ижод билан боғлиқ анчайили маълумотлар мавжуд.

мий» асарларидан сўнг давр шайхлари, ўзларининг ҳам мақоматлари ёзилмаган, борлари эса алоҳида бўлиб, топиш мушкул, агар бир китобда жамланса, шуну Ҳазрат Жомий қилсалар деган орзуни Навоий Жомийга айтганида, Улардан ҳам шундай фикр ўтаётгани маълум бўлади. Бу ҳақда Жомий «Нафақот» феҳристида (мундарижасида) айтиб ўтганлар. Кейинчалик бу асардан туркигўй халқларни баҳраманд этиш мақсадида Навоий уни туркийга ўғирган ва туркий машойхлар эвазига тўлдирган.

Бу ўринда «Нафақот»нинг ёзилиш жараёнига оид маълумотлар ғоятда қимматли. Навоий ҳар битган қисмни илтифот қилиб, менга берар эдилар, баъзида ўз ҳузурларида кўриб чиқар эдик, дейди ва оз вақт ичидаги асар яратилди, натижада кўп бузургворлар исми олам саҳифасига ёзилиб қолди, дея эътироф этади. Ижодда бу қадар яқин муносабат ҳам ижодкорларнинг ҳам-фикрлиги, хайриҳоҳлигидан далолатдир.

Жомийнинг «Шавоҳид ун-нубувват» ҳам шундай-ҳар икки зот хаёлида айни бир вақтда уни яратиш ҳақидаги фикр пайдо бўлган. Жомий бу асарни ёзишга киришганида, «мен хурсанд бўлиб, ҳар куни хабар олиб турардим, оз вақтда бу асар ҳам яратилди», - дейди Навоий. Шуниси диққатга сазоворки, Жомий мазкур асарлар муқаддимасида миннатдорлик билан уларнинг яратилишида Навоийнинг сабабкор бўлганини алоҳида меҳр билан баён этади.

Маълумки, Навоий 881-1476 йил Жомийни ўзига тариқат йўлидаги пир-руҳоний устоз қилиб олади. Шундан бошлаб Навоий Жомий ҳузурида тасаввуфга оид асарларни ўргана бошлиди. Шу аснода баъзи асарларга шарҳ битиш лозим деб билиб, буни Жомийдан илтимослар қиласи.

Масалан, машҳур Фахруддин Ироқийнинг «Ламаъот» («Шуълалар») асари юзасидан Жомийдан дарс олаётганида баъзи мушкуллик пайдо бўлади ва Навоий унга шарҳ ёзишни таклиф қиласи. Жомий рози бўлади ва натижада «Ашиъат ул ламаъот» («Порлоқ шуълалар») яратилади. «Ламаъот» («Ёлқинлар») XIII аср машҳур орифларидан Фахруддин Ироқийнинг Ибн Арабий «Фусус ал-ҳикам» деган асари таъсирида ёзган ирфоний рисоласи. «Фусус»ни Фахруддин Ироқий Рум (Кўния)да

Садруддин Күнавий суҳбатларида ўтирганда ёзди. «Фусус» («Қимматбаҳо тошлар») 27 боб, Ламаъот» эса 28 боб, муқаддима ва хотимадан иборат. Уларда ишқи ҳақиқий ва у билан боғлиқ масалалар юзасидан фикр юритилади.

«Ламаъот»га шарҳ ёзишни Жомийдан ўтиниш Навоийда Уларнинг ҳузурларида тасаввуф рамзлари, ишорат ва истилоҳларини ўрганаётганида пайдо бўлган эди. Дарс бериш жараёнида юз берган хушҳоллик, қониқишини Жомий мақтагани ва шарҳни ёзишда кўп асарларни, мавжуд шарҳларни назардан ўтказиб, сидқидилдан берилиб, «Ашиъат ул-ламаъот»ни яратганини Навоий таърифлайди, «чиндан ҳам бундай давлат замон одамларидан оз кишига, балки ҳеч кимга мушарраф бўлган эмас».

Бу ерда ижодий ҳамкорликнинг, бир-бирлари таклиф, ўтинч, илтижоларига не ҷоғлиқ аҳамият берганликлари, ораларидаги дўстлик ришталари, ҳусни рағбат, меҳрни авайлаш қай даражада бўлганлигига «Хамсат ул-мутаҳайирин»да ҳайрат уйғотувчи тафсил ва нукталар мавжуд. Масалан, Жомийнинг Навоий истакларини топшириқ деб тушуниши (50-51б); муаммога оид рисолаларни ёзиш ҳақида илтимос қилинганда Жомийнинг «Ҳаққи ва шарти будурки, сен хаёл қилибсен» деб жавоб қилиши (576); «Лайли ва Мажнун»даги Навоий таърифида «Барча жаҳон ёрлари-дўстлари шу ёр-дўстнинг фидоси бўлсин», деб ёзиши, бу икки буюк сиймоларнинг ёзишмаларидағи соғинч туйгулари, дийдор кўришишга илинж ҳислари улар табъининг нозиклигию муносабатларининг самимийлигидан ҳаваснок далолатдир.

Жомий «Хирадномаи Искандар» охирида ёзганидек:

*Равад як сар сайд ҷархӣ кӯҳан,
Вале то жаҳон ҳаст монад сұҳан*¹

(яъни, бу кўҳна фалак бир варакайига айланишдан тўхтар ҳам, лекин жаҳон бор экан, сўз қолади)
сўзларда баён этилган Жомий ва Навоий ораларидаги Дўстлик, уларнинг асарлари ҳам жаҳон борки, абадий қолажак.

¹ 2004 йил 13 июль куни Пекин (Бижин)дан 85 км. масофада Улуг Чин девори (Ван ли Чанг Чэнг (Чин)) деворини ҳайратланиб наззора қилас эканман, Жомий «Хирадномаи Искандарий»си, Навоий «Садди Искандарий»сини ёдга олдим. Чиндан ҳам шундай буюк иншоат хароба ҳолга келибди, у ҳақдаги сўзлар қолибди.

Шунингдек, Жомий Навоий илтимоси билан муаммо қоидаларига оид тўртта рисола ҳам ёзади.

Асар охирида Навоий ўзи ҳақида Жомийнинг ва Жомий ҳақида ўзининг достонларидан парчалар, бир-бирларининг ғазалларига битилган жавобияларни келтиради.

Бу икки улугъ зотларнинг бадиий ижод ҳақида, муайян асарлар юзасидан бир-бирларига берган маслаҳатлари, қылган ўтиччлари, мунтазам равишда ҳар масалада фикрлашиб тургандарни улар орасидаги дўстликнинг ҳайратомиз ва ҳаваснок бўлганига далиллариди.

Суйима ФАНИЕВА

Баба, яхши мурасимни айтинг макони мана
Андишманинда сурʼати оғозни калтиришади
Онга мана сурʼати оғозни калтиришади
Калтиришадига анибон шуда, қалтиришадига анибон шуда
Калтиришадига анибон шуда, қалтиришадига анибон шуда

БИСМИЛЛАХИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

Алломалар олимига (яъни Аллоҳга – С.Ф.) юз шукрлар бўлсин,
У одам билан бу дунёни яратди.

У ўз илмида яна бир «Аллоҳга мақтovларки, бизда илм йўқ»
Деган нозик маънодан бўлагига эгалик этмади.

Юксак хулқ унга одат бўлганга юз мадҳлар бўлсин,
Яъни карам кони, мадиналик элчи
(яъни, Муҳаммад пайғамбар – С.Ф.).

Илм аҳлини бадавлат қилмоқ учун бундай деди:

«Кимки олимни ҳурмат қилса, мени (яъни, Аллоҳни – С.Ф.)
ҳурмат қилган бўлади».

(Оллоҳ уни (яъни, Муҳаммад пайғамбарни – С.Ф.), оиласини,
саҳобаларини дуо қилсин ва олқишиласин ва сўнгра...)

Барча шарафли одамлар ва хос кишилар хилватларида, хусусан олам аҳлидан бошқа оддий халқ йигинларида, умуман фикрлаш ва ғурурлик ишларининг ўжари ва шуҳратпастлик ва нағсоният оламининг дашт-кезувчи Алишер, таҳаллуси Навоий (Аллоҳ унинг гуноҳларини кечирсин ва айбларини беркитсисн) шундай арз қиласиди ва бу навъ шарҳ этадики:

Валийликнинг олий ҳазрати, Аллоҳ сирларининг каشف этувчиysi, яширин ишоралар ва алоҳида сирлар олими, пайғамбарлар давомчisi [сифатидаги] аллома қисмат саройида ўн оламча эканлардан юз марта ортиқоқ ва олимлар гуруҳида, исроил анбиёлари йўлида юз йигирма тўрт минг улфатлар орасида ўзинг тариқат элининг пешвоси ва имоми, муқаддас гуруҳнинг мужтаҳиди¹ ва шайх ул-исломи, яъни Ҳақ ва диннинг нури, ислом ва мусулмонларнинг сифинадиган жойи, шайхимиз ва Мавлоно Абдураҳмон Жомий (Аллоҳ сиррини муқаддас сақласин ва гўрини ёруғ қилсин!).

Рубоий:

Олий бунёдли айланувчан гунбаз;
Айланишида шошилишга одат қилибдики,

¹ Мужтаҳид-бирор ишда тиришувчи, саъй-гайрат кўрсатувчи; диний қоидаларни ўзгартириб янги мазҳаб тузувчи.

Одам халифа бўлиб, авлод тарқатибдики,
Авлодида бундай бир зурриёт бўлганини эслай олмайди¹.

Бу хил бузургвор соҳибдавлат ва бу янглиғ пайғамбар хислатли камол эгаси мендек хоксор ва рўзгори паришонни буюк илтимослари билан юксакликка кўтариб, ажойиб меҳрибонликлар билан азиз қилиб, ҳамма тенгқурларим орасида алоҳида шодлантирас, балки бошқа одамлардан ҳам мумтоз қиласа эдилар. Покиза руҳларнинг муқаддас ошиёнли қуши (яъни, жони – С.Ф.) бадан қафасидан жаннат боғи томон парвоз қилди ва муборак жисмларининг олий макон жуссаси ўткинчи олам қамоқхонасидан доимий олам анжуманига мойиллик кўрсатди, агарчи олам аҳлига мотам юзланди, аммо мен номурод бениҳояғами мотамда қолдим ва бошқа одам авлодига азо юзланди, ва лекин мен мотамсаро таъзия қабул қиласардим.

Бу мотамда ярали кўнгул озори ва ғамили хотир азоб ва беихтиёрги ҳаддин ошди. Бу аламнинг таскини ва бу ҳаяжоннинг ороми учун хаёлга шу нарса келдики, у иззату иқбол осмони (яъни Жомий – С.Ф.) билан бу тупроқ каби эътиборсиз (яъни, Навоий – С.Ф.) ва у камол авжининг қуёши (яъни, Жомий – С.Ф.) била бу зарра каби фойдасиз (яъни, Навоий – С.Ф.) орасида ўтган аҳволлардан бир неча варақ ёзсан ва сўзлардан бир неча муқаддима ҳикоя қилсан, у ишлар ташқи ва ички оламимга фаҳрланмоқ ва қувонмоқ учун сабаб ҳамда ҳаётим ва охиратимга ифтихор ва ўқинмоқ учун боис бўлур эди. Агар севиклидан севгучига бўлган бу хил илтифотларига халқ инонмагудек бўлса, ҳазратнинг (яъни, Жомийнинг – С.Ф.) асарларида баён этилган, агар бу тариқа мурод (тасаввуфда шайх маъносини англатади – С.Ф.)дан мурид (тасаввуфда бирор шайхга эргашувчи – С.Ф.)га бўлган алоҳида муносабатлар ишончсиз туйилса-куллиётларида битилганки, бу [бўлиши мумкин даъвога] ана шу икки мос далил, балки икки содик гувоҳ бўла олади. Бу рисола хаёлга келгач, тузилишини бир муқаддима, уч мақолот (яъни, фасл, боб – С.Ф.) ва бир хотимадан иборат қилинди. Бу беш бўлак баён ўқувчилар учун кўп қизиқарли бўлишлигини назарда

¹ Яъни, Одам авлодида Жомийдек халаф-зурриёт бўлган эмас.

тутиб, «Хамсат ул-мутаҳайириң» (Ҳайратланғанлар бешлиги) деб ном қўйилди.

Муқаддима – Уларнинг (яъни, Жомийнинг – С.Ф.)¹ насабла-ри, туғилишлари ва бошқа вақтлардаги равишлари ҳамда мен қачон у киши хизматларига мушараф бўлганим ҳақидадир.

Биринчи мақолат – Улар билан менинг орамизда ўтган та-содифий ишлар ва қизиқ сўзлар. Булардан Уларнинг менга алоҳида муносабат ва илтифотлари маълум бўлади.

Иккинчи мақолат – Улар билан менинг орамизда ёзилган мактублар ҳақида. Ҳозир Уларнинг куллиётидаги хатлари маж-муасига киритилган. Мен ёзган жавоблар ёки аксинча.

Учинчи мақолат – Улар яратган китоблар ва рисолалари ҳақидаки, мен шу асарларни ёзилишига сабаб бўлганман. Бу ҳақда ҳам ана шу китобларнинг аксариятида фикр юритилган.

Хотима – Уларнинг ҳузурларида мен ўқиган ва фойдаланган китоблар ҳамда рисолалар ҳақида. Уларнинг ҳаётлари охири ва [вафотлари олдидаги] аҳволлари кайфияти.

¹ Бундан кейин «улар» дейилгандаги Жомий назарда тутилаёттанига кўра шу сўз катта ҳарфда ёзилади.

МУҚАДДИМА

Уларнинг шарафли туғилишлари ўз муборак шеърлари мазмунидан шундай маълум бўладики – 893(1414) йилдир. «Рашҳ ул-бон» («Юрак томчилари») деб аталган қасидаларида битилган:

Ой ва йилларнинг кенг майдонида

*Тўпдек тақдир чавгони у ҳолдан бу ҳолга кўчириб турган мен-
Пайгамбарнинг Маккадан Ясрибга (Мадинага)*

кўчганидан саккиз юз ўн етти йил ўтганда,

*Иzzат ва қадимийлик парвозгоҳининг энг юқори чўққисидан,
Мана бу энг тубанликка келиб қанот-қуйруқни*

бўшаштирганман.

Буқун эса ҳис ва ҳаёлнинг бу синиқ ерида

Умр жиловини саккиз юз тўқсон уч санасига тортиб еткурдим.¹

Бу қасидани ёзган вақтдан сўнгра яна беш йил умр гулзоридан баҳра топиб, ҳаёт чашмасидан сероб бўлдилар. Саккиз юз тўқсон саккизинчи (1492) йили, 82 ёшларида² пок руҳларининг муқаддас ошиёнли булбули ўлим навосини бошлаб, жаннат гулшани ҳавосига парвоз қилдики, бу ҳақда, иншооллоҳ, ўз ерида айтилади.

Уларнинг олий насаблари Имом ул-мужтаҳидин Муҳаммад бинни Ҳасан бинни Абдуллоҳ бинни Товус бинни Ҳурмуз Шайбонийга бориб қадалади. Ҳурмуз бани Шайбон³ қабиласининг подшоҳи бўлиб, Бағдодда салтанат қилган ва жоҳилият замонида⁴ Амир ул-мўъминин (мўъминлар амири – С.Ф.) Умар⁵ (рози оллоҳу алайха-л-унху)⁶ қўлида ислом шарафига мушарраф бўлган ва бани Шайбон қабиласи арабларнинг кўпроқ қабилаларига қувониш ва фахрланиш боиси бўлган эди. Ўз оталари ва улуғ оталари зуҳд ва тақво билан машҳур ва қозилик ва муфтилик билан машгул бўлиб, Жом вилоятида Шайх ул-ислом

¹ Асадаги форсий матнни фарқлаш учун ҳарфлар шу шаклда берилди.

² Жомий ҳижрий ҳисоб билан 81-82 йил, милодий билан эса 78 йил умр кўрган бўлали.

³ Бани Шайбон- араб қабилаларидан бири.

⁴ Жоҳилият замони-Исломдан олдин халқнинг куфр ва бошқалар билан шугулланиши.

⁵ Умар-Муҳаммад пайгамбарнинг иккинчи халифаси (ўринбосари).

⁶ Арабча: ундан Оллоҳ рози бўлсин, демакдир.

Аҳмади Жом ватанида яшаган эканлар. Уларнинг бу қитъаси ана шу маънога далилдур:

*Тугилган жойим Жом ва қаламим томчиси
Шайх ул-ислом¹ жомидан бир қатрадур.
Бинобарин, шеърлар дафтарида,
Ҳар икки маънода² тахаллусим Жомий бўлди.*

Улар кичик ёшда эканларидаёқ ўткир идрок ва истеъоди борлигини иамоён қилдилар. Масалан, ўз замонининг ягонаси ва ҳақиқат денгизининг якдана гавҳари бўлмиш комил ориф ва муқаммал муршид Мавлоно Фахриддин Луристоний³ Жом вилоятида Уларнинг оталари уйига тушади, улар 4 ёки 5 ёшларида энди мактабга борадиган вақтлари эмиш, ҳазрати Мавлоно (яъни Фахриддин Луристоний – С.Ф.) бармоқ билан ҳавога «Умар» ё «Али» сўзларини ёзар, улар дикқат билан [кузатиб] ўқиб берар эмишлар. Ҳазрати Мавлоно Уларнинг болаликда бундай зеҳн ва закосидан табассум қилар, балки ажабланар эмишлар. Бу ҳақда «Нафаҳот ул-унс»⁴ («Ёқимли хушбўйликлар») да ёзилган.. Ёш бола чоғларида бу хил аломатлар бўлгани ҳақида кўп нақллар мавжуд. Агар улар ҳақида ёзилса, сўз узайиб кетади. Жуда кичиликдан то йигитлик даврининг бошларигача Жом вилоятида бўлганлар. Уларга фойда етказувчи кишилар оз топилгани учун:

*Куёш-мағриб томонга,
ёки пайғамбар Ясриб⁵ томонга⁶*

юзлангани қаби шаҳарга (яъни, Ҳиротга – С.Ф.) келдилар. Мавлоно Зайнуддин Абубакр Таёбодий⁷. Мавлоно Саъдуддин Таф-

¹ Машҳур тасаввуф шайхларидан Аҳмади Жом назарда тутилади. Аҳмади Жомий тахаллуси билан ижод қилган бу шоир XI-XII асрларда Жомда тугилган ва яшаган Абу Наср Аҳмад бинни Абулҳасаннинг лақаби «Зинда Пили Жомий» бўлған.

² Шоир икки жиҳат деганда ҳам Аҳмади Жом шоъриятининг унга таъсирига ҳамда у сиймонинг ҳам Жом вилоятида таваллуд топганига ишора қиласи.

³ Фахриддин Луристоний-тасаввуф шайхларидан.

⁴ Шайх, авлислар ҳақида ёзилган Жомий тазкираси.

⁵ Мадина шаҳрининг қадимги номи.

⁶ Муҳаммад пайғамбарнинг Маккадан Мадинага кўчиши назарда тутилади.

⁷ Зайнуддин Абубакр Таёбодий даврнинг машҳур шариат пешволаридан (ваф. 1388-89).

тазоний¹ баъзиларнинг айтишича, Амир Хусрав Дехлавий² ҳам ўша ерда яшаган эканлар, Улар ҳам маскан қилиб, ўқиш билан машғул бўлибдилар ва оз фурсатда ўз тенгдошларидан олдин кетиб, балки шаҳарнинг зўр олимларидан ҳам ўз илмларини ошириб юбордиларки, илм ва фанларнинг ҳеч бир соҳасида замон аҳлига эҳтиёжлари қолмади.

Рубоий:

*Ҳар кимга Оллоҳнинг эҳсони етишса,
Уни илоҳиёт олими қиласди,
Илмлар истилоҳини жондан билиш учун
Фалак уни оз вақт банд қиласди.*

Агарчи Улар бир неча муддат зарурат юзасидан илмлар ўрганиш билан шуғулланган эсалар-да, аммо ҳеч вақт шеър ёзишни тўхтатмадилар. Уларнинг асл табиатларида ҳақиқатга етишиш воқеъ бўлгани учун, ҳақиқат жамолини мажоз ёрдамида яққол кўриб, Уларда беихтиёрикклар юз берар экан. Шу маънони назм либосида адо қилишдан бошқа чора кўрмас эканлар. Бу восита билан ўтга таскин ва ўтли қўнгилга ором берар эканлар. Шунинг учун ҳам ҳеч вақт шеър ёзишдан бўшамадилар ва шу боисдан шеърларни девонга ажратиш ва девонни безашга муваффақ бўлдилар. Кунлар ўтиб, уларнинг турли шеърлари олам аҳли қулоқ ва қўлларини йирик дуррлар билан безади, чўнтак ва этакларини порлоқ лаъл билан тўлдирди ва ранг-баранг қилиб товлатди. Қизиги шундаки, зоҳирий илмларни ўрганиш жараёнида бир неча иш уларга мұяссар бўлдиким, шу зайлдаги улууглар ва камолот эгаларидан ҳеч бирига насиб бўлгани маълум эмасдир.

Шу жумладан, бири шеър бўлиб, унинг ҳар турида этакчи ва машҳур бўлган кишилар каби шуҳрат қозондилар.

¹ Саъдиддин Масъуд ибн Умар ат-Тафтазоний (1322-1389) Ўрта Осиёning машҳур филолог олими. Поэтикага оид рисолага шарҳ сифатида ёзилган «Мұхтасар ал-маоний» асарининг муаллифи.

² Амир Хусрав Дехлавий Ҳиндистонда яшаб ижод қилган (1253-1325) форсий-гўй шоир. Низомийдан кейин «Хамса» яратган Хусрав Дехлавий хамсачилик анъянасини бошлаб берган ижодкордир. Шоир лирик девонлар ва бошқа кўп асарлар яратган.

Яна бири: тасаввуф масалалари истилоқларини шу даражада мукаммал эгалладиларки, илгари ўтган шайхлар ва авлиёлар (Оллоҳ уларнинг сирларини муқаддас сақласин!) нинг рисола ва китобларидаги мазмун мураккаблиги туфайли уларни тушунишдан кўпчилик изланувчилар маҳрум, балки бебаҳра эдилар-ўша илмни ўз рисола ва китобларида яхши сўз ва иборалар билан шундай баён этдиларки, кўплаб эҳтиёжманлар уларни ўқиброҳатландилар, баҳраманд бўлдилар.

Яна бири: тариқат одоби бобида шундай нозик равиш ва йўлларга амал қилдиларки, ҳеч ким уларнинг дунёвий илмлар, шеърият, муаммо ва иншо кабилардан ҳам шарифроқ бўлган ниҳоний иш билан машғуллик қилишларини билмадилар ва фаҳмламадилар. Чунончи бу йўлда инсон комил муршидга эҳтиёжманд бўлиши, унга эътиқод боғлаши табиий эканлиги учун тариқат қутбининг ҳазрати ва ҳақиқатнинг мададкори Мавлоно Саъдуддин Кошғарий¹ ким, «Нақшбандия»² арబблари ичida замоннинг етук ва комил муршид ва халифаси эди-сухбати ва хизматини истадилар. Замонанинг бошқа муршид ва комиллари бўлган Шайх Баҳовуддин Умар, Мавлоно Боязид Туроний ва Мавлоно Муҳаммад Асад³ каби улуглар сухбати шарафига ҳам мушарраф бўлиб эдилар.

Илм ўрганишлик ва шоирликдек бу муқаддас илмни оширишда парда топилиши мумкин эмас, чунки дарвешлик-илоҳиётга сингиш фанидир, балки ёлғиз шунинг ўзиdir ва бу икки иш эса (яъни, олимлик ва шоирлик) нуқул даъво ва жадал, такаббурлик ва хўдписандликдан иборатdir.

Уларнинг камолотлари овозасини эшишиб, узоқ жойлардан муборак сухбатларига мушарраф бўлиш орзуисида келган дўстлар ниҳоятда камтарликларидан у кишини мутлақо танимас

¹ Саъдуддин Кошғарий-Ҳиротнинг машҳур шайхларидан бири. 13 май 1456 йилда Ҳиротда вафот қилган. Мақбараси бизнинг куپларгача яхши сақланган. Жомий Саъдуддин Кошғарийнинг қизига уйланган.

² Нақшбандийлик – тасаввуф тариқати. Унга Баҳовуддин Нақшбанд (1318-1389) асос солган. Бу таълимот барча мавжудотга мұхаббат ва шавқат билан қараш, касб-ҳунар билан машгул бўлиш гояларини тарғиб қилган.

³ Баҳовуддин Умар, Муҳаммад Асад ва Боязид Туроний – тасаввуф шайхларидан.

эдилар. Ўтириш-туришда, сўзлаш ва эшишида, ейиш ва кийиша улар билан бошқа хизматкорлар орасида тафовут йўқ эди.

Зоҳирӣ илмлардан ёки маънавийдан бирор масала ўртага ташламоқчи бўлсалар, ҳеч кимни фарқ қилмас эдилар. Аммо масала кўтарилигач, барча илмларда моҳирликлари шу даражада эдики, ҳеч вақт китоб кўришга эҳтиёжлари бўлмас эди.

Шунча ишнинг зимнида зоҳирӣ ишқ қоидасича «мажозаҳақиқат кўприги» деганларидек, уларни шу даражада забт этган эдики, ҳар бир келишган ва кўркам кимсанинг ҳусн ва малоҳати Ҳақ жамоли жилвалари билан намоён бўлар ёки жабр ва зулмнинг оғати улуглик сифати билан юз кўрсатар, унинг сифатларидан ўзлик мушоҳада қилиб, сабабини мутлақо орадан юксакланган кўриб, кўзларига сабабчидан бошқа нарса кўринмагани учун бетоқат бўлиб, шу изтиробда уларга ишқ шиддати ва шавқ қийинчилиги нимаки юзланса, жон куйдирувчи шеърлар ва дил ўртовчи ғазаллар билан шугулланар ва бу билан бетоқатликка чора қилар эдилар.

Бу ҳол Уларга тариқат одобида – тасаввуфда фано боиси ўлароқ кўп мадад берар эди. Модомики, илоҳиётга сингиш йўлида хаёлий вужуд ҳосил бўлади, ишқ ва шавқ ўти аланга ола бошлайди. Ҳар қандай беихтиёрлиқдан қаландарвашлик ва бошу оёқ яланг тоғ ҳамда водий кезиб, асл мақсаддан бошқа барчани унумтоқликка эришилади, уларнинг бу йўлини зоҳир аҳли ёлғиз ишқи зоҳирийга татбиқ этиб, асл мақсадларидан ғофил ва четда қолар эдилар. Аммо Улар асл мақсаддан ўзга ҳар қандай ҳолда ўзларини кўрсата эдилар-барчаси ўз ҳоллари пардаси ва юз ниқоби эди.

Бир неча йилларки, бу ҳолда ўтди – ташқаридан қараганда билим фазилатларида даврнинг олим ва фозилларига ярашиқли бўлиб, ботин – ички ҳолатда эса янада улугоқ мартабалар ҳосил қилди, тасаввуф илмида ажойиб китоблар ва рисолалар яратилиб, замон варажларини безаб, даврон аҳлига бу муқаддас илм истилоҳлари билан нозик масалаларини равшан ва аниқ қилиб бердилар. Асарларини, Худо хоҳласа, санаб ўтамиш.

Шоҳрух Султон¹ замони ўрталаридан Султон Абусаид² замони аввалларигача шаҳарда яшар эдилар. Шундан сўнгра Хиёбон бошидаги Ҳазрати пир Маҳдум Саъдуддин Кошгари мозори бошида яшай бошладилар. Шаҳарнинг барча олимлари мартаали ва улуғ кишилари уларга хизмат ва ёрдам кўрсата бошладилар- замона подшоҳи³нинг аркони давлат ва аъёнлари, олий шонли олимлар ва юксак мавқеъли садрлар, вазирлар, ҳатто подшоҳнинг ўзи ҳам уларнинг мақсад қибласи ва мурод каъбаси саналмиш остоналарига ташриф буюрар балки ўзларини [у киши билан учрашувга] мушарраф қиласар эдилар. Шундайки, давронинг мўътабар донишмандлари, замоннинг шуҳратли сиймолари Ул Ҳазратнинг шонли уйларига келар ва [турли] илтимослар қиласар эдилар. Бошқа ҳожатмандлар, бечора омма, узоқ-яқинлар ҳам кўзларини уларнинг эшиги тупроғи билан ёритар эдилар.

Бу бечора фақир ҳам ана шу кейинги жамоат ичидаги Хиёбон бошида уларни кўрган пайтимда қисқа тарзда эслатилган рисолани ўрганишга ноил бўлдим (муваффақият учун Оллоҳга мақтовлр бўлсин!).

¹ Шоҳрух Амир Темурнинг иккинчи ўгли. 1409-1447 йилларда ҳукмронлик қилган.

² Абу Саид 1457-1469 йилларда ҳукмронлик қилган тесмурийлардан. У Темур ўгли Мироншоҳнинг набираси бўлган.

³ Ҳусайн Бойқаро кўзда тутилади.

БИРИНЧИ БОБ

У жаноб билан орамизда ўтган тасодифий ишлар ва қизиқ сўзлар ҳақидаки, булардан у кишининг менга бўлган илтифотлари ва рагбатлари аён бўлади.

* * *

Бир куни Мавлоно Шайх Абдуллоҳ котиб (Яқин ҳазраттандриди) Хожа Абдуллоҳ Ансорий¹нинг «Илоҳийнома»га қарашли «Муножот» рисоласини менга келтириб эди. Мазкур Мавлононинг китоблар олди-соттисига муносабати бор, жаноб Хожага қариндошлиги ҳам бор эди. Мен ўша рисоланинг биринчи саҳифасини очиб, бағишивини ўқишини бошладим. Ўйлаб эдимки, бир саҳифа ёки охиридан бир варақ ўқийман. Ваҳоланки, одамларнинг одатига кўра, сўзнинг яхшилиги ва равонлигидан ҳеч ерида тўхтай олмадим, токи икки қисмдан ортиқроқ рисолани охирига етказдим. Мажлис қатнашчилари хабардор бўлгач, икки қисмга яқин, бали ундан ортиқроқ бўлган рисолани бир қизиқиш билан аввалидан охиригача ўқиб чиқишнинг ўзи қизиқ бир ҳолдир, деб ажабланишди.

Эртаси жаноб Маҳдум меникига ташриф буюрдилар. Ўша рисола турган эди, олиб очиб, муборак назарларини солдилар. Ана у кундаги дўстлар, одатдагидек таажжуб изҳор қилиб, бўлиб ўтган воқеани у жанобга айтиб бердилар. Улар табассум қилиб, дедиларки: «Биз ва Сизнинг орамизда ажиб бир тасодиф иш содир бўлибди. Икки ёки уч кун илгари Мавлоно Абдуллоҳ ушбу рисолани бизнинг қошимизга ҳам келтирган эди, биз ҳам аввалидан бошладик ва охирига етгунча ҳеч ерида тўхтамай тутатдик».

Эртасига эрталаб китобни ёки пулинни олиб кетиш учун Мавлоно Шайх Абдуллоҳ келди. Баъзилар унга: Фалончи (яъни мен) бу китобни аввалидан ўқишини бошлаб, тутатмагунча қўлдан қўймади», - дедилар.

¹ Абдуллоҳ Ансорий (ваф. 1088 й)- Абу Исмоил Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Ансорий Ҳиротий – суфийлик тариқатининг йирик арబбларидан ва назариётчиларидан бири, «Илоҳийнома», «Сад майдон», «Зот ул-орифин», «Канз ул-соликин», «Муножотнома», «Насойих», «Муҳаббатнома» ва бошқа асарлар муаллифи.

У таажжуб юзасидан: Ҳазрат Маҳдумий (яъни, Жомий – С.Ф.) хизматлариға ҳам олиб борган эдим, уларга ҳам шундай ҳол юз берди», - деди.

* * *

Бир кун ул жаноб ҳузурларида дўстлар ҳозир эдилар ва турли мавзуъларда сўз кетар эди. Бурунроқ мен уларнинг қариллик ҳақидаги қўйидаги матлаъ билан бошланадиган қасидалариға:

*Бошим худди гуллаган дараҳтдек оқарди,
Бу гуллашдан келган ҳосил- менинг ғамим мевасиздир.*

- Мен шундоқ фикр билдирган эдим: бу хил ажойиб гоялик, кўп баҳралиқ, нозик хаёллик, равшан иборалиқ, ёқимли ифодалик, шеърни мен кўрмаганман, [гарчи] аввал ўтган қасидагўйларнинг қасидаларини кўп ўқиганман. Ҳамсуҳбат-дўстлардан баъзилари [бу фикрга] қўшилса, баъзилари қўшилишни истамагандек кўринар эди. У ҳазрат мажлисларида сўз қасида услуби юзасидан кетганда, турли фикрлар қатори мен қариллик ҳақидаги қасида таърифини ўртага ўртага ташладим. Таърифида анча гапиридим, сўз шу ерга етдики: «Мен аввал ўтган сўз усталарининг ҳеч қайсисидан бундай қасида ўқимадим», - дедим.

У Ҳазрат табассум қилиб айтдиларки: «Кейингилардан биз ҳам шундай қасида эшитмадик».

Ҳамма сокит бўлиб, мен у ҳақда бир мунча хурсандлик билан сўзладим ва байтларидан ўқидим. Улар [ҳам] шод бўлиб, тасдиқ билан қабул қиласар эдилар, токи ҳалиги йигилгандарга менинг сўзларимнинг тўғрилиги тамомила аён бўлди, ўз фикрларидан қайтиб, менинг фикримга қўшилдилар.

* * *

«Фаноийя» богини бунёд этишда Ул Ҳазрат ҳовлиларининг ичидан [менга] ер иноят қилган эдилар, ўзига яраша бир манзил ясагандим.

Подшоҳ Марв қишлоғига борганларида, мен замоннинг эпчил боғбонларидан бўлган Дарвеш Ҳожи Ирқбанд деганин тайин қилдимки, баҳор бўлганда ул боғчага райҳон ва ниҳоллар эксин. Баҳор бўлиб Дарвеш буюрилган ишларни бажаришга киришганида Ул Ҳазрат баъзан келиб, муборак хотирлариға дам

бериш учун бир оз вақт ўша боғчада бўлар ва илтифот қилиб, баъзи кўчат-ниҳолларни экишга ер кўрсатар эканлар.

Дарвёш Ҳожи ўжар табиатли девона киши эди. Баъзи пайтда тортишиб кетар, бу Ҳазратга ёқиб, курсанд бўлар эканлар. Бир куни Улар ниҳол учун жой кўрсатибдилар. Девона боғбон ўжарлик қилиб дебдики: «Бу ерга экмайман». Улар хушчақчақ бўлиб: «Нега экмас экансан? - деб сўрабдилар. У дебди: «Режадан ташқаридир, эртага лашкар келса, Мир Шайхим боғбонликдан хабардор одам, кўриб, эътиroz билдирадилар. Улар: «Боғча Шайхимнинг эмас, Амирникидир, у эса эътиroz қилмайди».

Лашкар шаҳарга келгандан сўнгра Дарвиш Ҳожининг ўжарликларини ҳикоя қилиб юришди. Ул Ҳазрат завқ ва шавқ билан ўша ягочни кўрсатиб, юқоридаги Улар ва Дарвеш Ҳожи орасида содир бўлган ҳикояни айтиб берардилар.

* * *

Бир кечаси бир улуғ киши замонида азиз жамоат хизматида бўлдим. Хушвозлиқда Зухра¹нинг отаси ва хушхонлиқда унинг руҳлантирувчи фарзанди бўла оладиган Мутаҳҳари Удий куйлаш асносида Ҳожа Ҳасан Деҳлавийнинг мана бу:

*Қандай яҳшики, кўнгил ич-ичидан
туриб-туриб сенга майл қиласди.*

шеърига [басталайнган қўшиқни] аста бошлади ва қуидаги байтга етди:

*Ёмғир қатралари каби кўз ёшлиаримнинг ҳаммаси дурр бўлди.
Ҳақиқатан сенинг Суҳайл² [юлдузидек] чиқиб келишининг
шундай таъсир қиласди.*

Мажлис аҳли таниқли ҳамда заковатли эл эдилар ва мажлис бошлиғи ҳам хуш табъ ва подшоҳлардек эди. Муганний-қўшиқчига баъзилар эътиroz, баъзилар эса танбиҳ юзасидан: «Кўз ёшлиарим бари дурр-инжу бўлди», - деб айтма, «дурр бўлди» ўрнига «хун-қон бўлди», - дея айт», «дурр бўлди»нинг маъноси йўқ», - дедилар. Мажлис бошлиғи ҳам мажлис аҳлига қўшилди. Мен ҳеч нима демадим. Мажлисда ҳозир бўлганлар менга «Сен нима

¹ Зухра – сайёранинг номи. Хонанда ва созандаларнинг хомийси саналган.

² Суҳайл – ёруг юлдуз номи. Астрономияда Канопус деб юритилади.

учун бу хусусда ҳамсуҳбатлар билан ҳамфикр эмассен?» - дедилар. «Мен айтувчи тарафидамен», - дедим. Яъни:

*Ёмғир қатралари каби күз ёшларимнинг
ҳаммаси дурр бўлди-*
тўғридир, шундай бўлиши керак.

Барча менга ёпирилиб галаён кўтардилар. Мен «Модомики, сизлар ҳаммангиз бир тараф бўлдингиз, мен эса ёлғиз [қолдим] сизларга ўз муддаомни исбот қила олмайман. Аммо бир кишини ҳамкамликка лойиқ кўрсангиз, гарав боғлайман», - дедим.

Барча иттифоқ бўлиб, Маҳдум ҳазратлари олам фозилларининг ҳаками, балки ҳокимиdir, уларни эътироф этмайдиган киши йўқдир», - дедилар. Сўз шунга тўхтўгач, мен улар билан гарав боғладим ва мажлис кайфияти ҳамда баҳс сабабини-байтда «хун» сўзи муносиброқ ёки «дурр» сўзи мувофиқроқми деб, мақсадга тааллуқли [гапларни] ёзib, ул Ҳазратга юбордик. Бир мунча вақтдан сўнг борган одам жавоб келтирди, унда ҳазрат қуидаги мисраъни ёзib юборибдилар:

«Сўз-дурр-инжу, шоҳ қулогига таалуқи бор».

Жамоат мулзам бўлди. Менга уларнинг тарбият ва мададлари шу тарзда етишти. Маълум эмаски, ҳеч вақт киши саволга бу хил қисқа жавоб айтган бўлсин. Эртасигаёқ бу сўз шухрат тутти. Эл ёдлаб олиб мажлисларда ҳикоя қилиб юрдилар:

* * *

Подшоҳ Хуросон таҳтини эгаллаган йили «Жаҳоноро» богининг лойиҳасини туздилар. Бир пайшанба куни Ул Ҳазрат иштироқида Гозургоҳдан дашт билан Хиёбонга қараб кетилаётган эди, боғни бунёд этувчи ва боғбон қилиб тайинланган Сайийд Фиёс йўлда учраб қолди. У [бошқа] боғлардан сотиб олган сарв ёғочларини араваларга юклаб, «Жаҳоноро» богига элтмоқда экан. У Ҳазратга салом берди, Улар илтифот билан ҳазл қилдилар:

-Яна ҳеч сарв ёғочи қолдими?

Шунчалик сарв ёғочи юклабсан, неча адад экан?

- Санаб эдик, бир юз тўрт донадир.

- Улар дедилар: - Ажаб ададдир.

- Мен дедим: - Муносиб ададдир. Чунки «қад» адади¹ билан муносибдир.

Улар: түгри! - дедилар ва менга таҳсинлар айтдилар.

* * *

Бир куни Улар йўл юриб кетаётган эканлар. Маҳмуд Ҳабиб деган бир безори ва ичкиликка берилган девона бор эди, маст ва бекарор ҳолда уларга дуч келиб, адабсиз сўзлар, балки сўкинишлар қилибди. Аммо Улар мутлақо аҳамият бермай, ҳатто унга қарамай ўтаверибдилар. Яна бир куни мен у киши билан бирга кетаётган эдим. Ўша девона қараса, бизлар бирга кетаяпмиз. Телба одамлар ва безориларда шундай чиркин хаёллар бўладики, мабодо Улар тунов куни қилган беадабликларидан менга шама изҳор этмасинлар, деб узрҳоҳликлар қила бошлади. Мен ҳайрон бўлиб Улардан суриштира кетдим: «Бу девонанинг узиқюлиқ узроҳликлари сабаби нима экан!».

Улар сўзни четга буриб, ўтган воқеа юзасидан ҳеч нима демадилар. Аммо сухбатдошлар айтиб бердилар. Девонанинг қоиддан ташқари номаъқулликлари учун таъзирини бериш керак эди. Мен истадимки, уни жазога буоргайман.

- Сен ҳеч нима дема, ўзи жазосини топади, - дедилар.

Бир неча кун ўтмай, яна бир девона уни уриб ўлдирди.

* * *

Салтанатнинг кўз қорачиги Музаффар Ҳусайн Мирзонинг Аҳмад Ҳусайн номли фарзанди вафот этганда улар кўнгил сўраб «Боги сафид»га келдилар. Мен ўша азиз фарзанд марсиясида отасини дуо қилиб бу байтни ёзиб эдим:

Шамъ ўчса ҳам осмон қуёши айланиб турсин.

Қатра тўқилса ҳам боқийлик суви барқарор бўлсин!

Ул Ҳазрат ҳузурларида секингина ўқиб эрдим. Султонзода мажлисида улар сиёҳ, қалам ва қоғоз сўраб, бу байтни ёздилар:

Фарзанд умр дарахти шохидаги бир мевадир,

Агар ундан мева тўқилса; дарахт доимо бўлсин.

¹ «Қад» сўзи араб ёзувида икки ҳарф бўлиб, «абжад» ҳисобида 104 адади чиқади.

Султонзода илтимослар билан байтнинг қораламасини олди,
катта таъзимлар билан кузатиб қўйдилар.

* * *

Улар Макка сафаридан шаҳарга қайтиб келганларида, подшоҳ ҳаёт ҳодисалари тақозоси билан Балх юришига бориб эди. Бахтиёр байроқдор Балхдан қайтиб, таҳтга томон келаётганларида, [Улар] кутиб олиш расмига биноан Мурғаб вилоятигача юзландилар. Подшоҳ билан учрашгач, камина уйига ташриф буюрдилар ва бир кечада ерда бўлдилар. Кечаси улар истироҳат қилинилар деб бир ҳашаматли янги чодир бор эди, тиклаб берилди. Ул Ҳазрат ўша ерда дам ола бошлидилар.

Тасодифан, у кечада шундай бир қаттиқ шамол кўтарилдики, қароргоҳдаги кўп чодирлар йиқилиб, эл орасига ғавғо тушди. Улар ёнида бўлган ҳамсұхбатлар дебдиларки:

- Хайф, бу уй яхши уй эди, ажаб пора-пора бўлди. Буни тиккан фаррошлар нима дер эканлар?

Улар айтибдилар:

- Нима дер эдилар, кошки бу шум қадам муллолар бизнинг уйга келмасалар эди.

* * *

Шу вақтларда мен давлат хизматидан безор бўлиб, мансабни тарк этиб, истеъфо бермоқчи эдим. Улар насиҳат қилиб, танбех бериб сўрадилар:

- Бу хил қарорни эшитдик, сабаби нима экан?

Мен жавоб бердим:

- Инсон жинси суҳбат ва муомаласидан толиқдим. Бу ишнинг боиси шудир.

Улар дедилар:

- Инсон деб кимни ўйладинг, бизга ҳам кўрсат!

Мен манъ қиласилар, деб қўрқсан эдим. Бу жавобдан билдимки, муборак хотирларига бу иш ул қадар нохуш келмайди. Хотирим жамъ бўлди.

* * *

Улар Мавлоно Соғарий¹ билан күп ҳазиллар қиласыр эдилар. Бир кун Соғарий Улар хүзурида эди. Улар унинг шеърини таърифлаб туриб, мутояба қиласыр эдилар. Мавлоно Соғарий ўз шеърини ниҳоятда гайрат күрсатып, дабдаба билан ўқып жеткізгіштің олардың өзіндең күйидегі қызынан күрсатады.

Улар қуйидаги қитъани ёзиб эдилар:

Соғарий дейлики, маъно ўғрилари

*Қасерда менинг шеъримдан бир яхши маъно күрсалар олиб
кетадилар.*

Аксар шеъларида бирор маъно йўқлигини кўрдим.

«Уларнинг маъносини ўтиргланлар», - деб рост айтган экан.

* * *

«Хамса»га жавоб ёзган вақтларимда бир достонда Шайх Низомий, Амир Хусра Деклавий ва Ул Ҳазрат мадҳларида ўзимни ихлос ва илтижолар юзасидан ҳаммаларига пайрав тутиб, сўзамоллик қилиб эдим:

Фонийлик ғорида улар йўқолгудек бўлсалар,

Мен ҳам тўртингилари-итлари бўлайн.

Ўша пайтда Мавлоно Соғарий ҳам бу маснавийга бир неча байт татаббуъ қилиб, менга қарата бир мақсадни қуйидагича баён этган эди:

Мир (яъни, Навоий – С.Ф.) «тўртингилари -итлариман»-

деди-ю,

Уларнинг қалбларидан сўз файзини топиб олди.

Менга ўқиб берганда, мен юқоридаги байт юзасидан ҳазил қилиб дедим: «Бу ерда «Аз қалбухум» арабча таркибида «аз», «мин» маъносидадир. «мин» эса чиқиш келишиги бўлиб, бу таркибида ўз вазифасини бажарса, қофия бузилади.

Мавлоно Соғарий шундай жавоб берди:

¹ Соғарий-Ҳирот шоирларидан бири Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида у ҳақда маълумот беради.

- Ҳечқиси йўқ. Ҳазрат Маҳдум ҳам шундай эътиrozни қилдилар.

Буларни айтишдан мақсад бир нечта бўлиб, бири: Мавлононинг бир байтнинг аввалги мисраъи иккинчиси: бир маснавий байтида бундай қўпол хатолар қилса, катта ишларга қандай қўл урап экан; яна бири: менинг эътиrozимга жавоб берганлигининг қизиқлиги; айниқса, ҳазиломиз эътиrozда ул Ҳазрат билан менниг орамизда бир-биримиздан бехабар ҳолда фикрларимизнинг бир хил эканлигидир.

* * *

Бир куни подшоҳ жаноблари меникида эдилар. «Тортладиган овқатлардан ул Ҳазратга насиба юбормоқ муносибдир»-дедилар.

Хожа Дехдор олиб берадиган бўлди. У элтган овқатлар орасида бир семиз-орқа қўйнинг гўшти ҳам бор экан. Хожа Дехдор иштаҳаси чексизлигидан ўша гўштни муболагалар билан мақтай кетибди. Улар Хожанинг тамаъ қилаёттанини тушуниб, дебдиларки: «Ўтириб олиб, иштаҳа билан думбани единг. Хожа шундай маҳорат билан у таомни тушира кетибди, бу ҳол қуидаги рубоийннинг ёзилишига сабаб бўлибди:

Рубоий:

Эй Хожа, бизни лутфингга сазовор қилдинг.

Орқа думба келтириб, бизни семиртиргудек бўлдинг.

Ўтириб олиб, иштаҳа билан думбани единг,

Орқангда келтирган насангни қорнингда олиб кетдинг.

Яна бир марта Хожа Дехдор орқали, турли-туман неъматлар Улар ҳузурига юборилди. Улар орасида яна бир қўзи думбаси бо эди.

Хожа ўша ҳадяларни ўзлаштириб олиб, [яна] мағтаниб ҳам юрганга ўхшайди. Улар бу хусусда қуидаги қитъаи ёзib эдилар:

Хожа бизнинг дастурхонимиз учун,

Сўйилган бир-икки қўйнинг думбасини келтирди.

Лекин унинг баланд саховатидан

Бармогим ҳам буланмади.

Унинг ўзи ҳақида тасаввур шундайки,

Икки пушти билан наسابда Хотамга етишади.

Мен кўпроқ вақт илиниб пул ва бирор нарсалар түхфа тарзида хурмат билан жўнатадиган бўлсам, ана шу Хожа Дехдор орқали юборардим. Баъзан пулларни санашида эгричиликка йўл кўйган кўринади.

Улар бу қитъани ёзib эдилар:

Хожа Дехдор Мир ҳадяларидан.

*Дирҳам ва динор [каби]нимаки келтирса,
Оёқ ҳаки оларди,*

Санамай, беш юз минг, дейди.

Ҳисоб кунида шарманда бўлиш фикрини эса

Мутлақо ёдига келтирмайди.

Яна бир марта ҳудди шундай воқеа муносабати билан қуидаги қитъани ёзган эдилар:

*Дехдорга айтдимки, менга ҳадя [қилинган] нарсалардан
Бошингдан сочиқ қилдим.*

*Инсоф юзасидан оғиз очиб,
Йўлда олганим етар [деди].*

* * *

Бир гал мен уларнинг қадим девонларини замоннинг хушнавис [котиб] ва хуштабъларидан бўлмиш Абдуссамадга буюрдимки, безакли қилиб нусха кўчиргай. Девон тугагандан сўнгра уларнинг ҳузурларига келиб, кўриб чиқишиларини илтимос қилдим. Улар: «Бир-икки кун шу ерда қолсин. Биз бир оз мулоҳаза қилайлик. Котибини қобилиятли дейишади, шояд эҳтиёт қилиб кўчирган бўлса, текшириб чиқишга эҳтиёж қолмас», - дедилар.

Эртаси кун уларнинг ҳузурларига бордим. Дедиларки: «Бу китобни қизиқ кўчирибди. Гўё бирор мисраъни хатосиз кўчирмаслик учун мажбурият олганга ўхшайди. Баъзи жойда бир-икки, балки ортиқроқ байтларни ҳам тушириб қолдирибди. Ўзикку анча чиройли хати бор одам экан, ортиқча эҳтиёт қилиб, кўп вақтини зоеъ кетказиб қўйиши мумкин».

Анчагина гап-сўз ўтди. Охир мен дедимки: Агар сизнинг муборак қаламингиз билан тузатиб чиқилса, ҳам фахрли иш, ҳам [кўлёзмага] зебу зийнат бўлар эди.

Хуллас, ўз муборак қаламлари билан тузатиб чиқадиган бўлдилар. Хато ва нуқсонлар ҳаддан ортиқ эди, ўчирдилар ҳам, тузатилар ҳам. Тугатгач девон охирида мана бу қитъани ёзиб кўйибдилар:

*Бир хати чиройли[котиб] гўзаллар юзидек қилиб,
Сўзларимни безаб чиқди.
Лекин у ҳар жойда қалами хатоси билан,
Гоҳ бир нарса орттириди, гоҳо эса тушириб қолдириди.
Мен ўз хатим.билин уни тузатиб чиқдим.
Гарчи нокулай эса-да, кўнгил тилагандек бўлди.
У менинг сўзларимни не чоғлик бузган бўлса,
Мен унинг хатига шундай қусур етказдим.*

Султон Яъқуб мендан китоб сўраганида, шу китобдан нафисроқ китобим йўқ эди, ахир унинг ҳар мисраида Ул Ҳазратнинг муборак қаламлари изи ва уларнинг муқаддас қўлёзманинг кўчирилиши тарихини ҳам шарҳлаб хат ҳам ёздим. ўқиб, хурсанд бўлиб, қитъани ёдлаб олганликлари ҳақида мактубларида ёзиб юбордилар.

* * *

Бир куни эрталаб Ул Ҳазрат меникига келиб эдилар. Ҳовлида бир-икки жуфт товус бор эди. Суҳбат пайтида товуқни қайтарзда катакдан ҳайдаб чиқарилса, товусларни ҳам уларни асрорчи уйчаларидан суреб чиқарди. Ўша замоноқ [бир товус] жилва қила бошлаб, думларини ёйди. Улар яратувчининг наққошликтаги маҳорати ҳақида таажжубланиб ҳар хил сўзлар айтдилар. Ниҳоят мавзуъ шунга кўчдики, улар баъзи ҳалқ орасида товусларнинг жуфтлашмай тухум кўйиши ҳақида ривоят борлиги ҳақида, баъзилар эса, мастилик вақтида эркагининг кўзидан бир қатра сув модасининг кўзига томиб, у тухум моддасига айланиши ҳақида нақл мавжудлигини ҳикоя қилдилар. Улар менга қараб дедиларки: «Бу сўз эҳтимолдан узоқ эмасдир. Чунки Амир Хусрав баъзи рисолаларида бу маънони изҳор қилгани машҳурдир. Ул Ҳиндустонда бўлган кишидир, агар унга аниқ бўлмаса, ёзмас эди».

Мен гарчи буларнинг асоси ёлғон эканини билсан-да Амир Хусрав сўзини тасдиқ ҳам қилмадим, ёлғонга ҳам чиқармадим,

умуман ҳеч қандай жавоб қилмадим. Улар жавоб қилмаганинг сабабини сўрадилар. [Ниҳоят] мажбур бўлиб дедим: «Балки Ҳиндистон товуслари шундайдир». Улар таажокубланиб, Амир Хусрав сўзи исботида ҳам, менинг айтганларим фойдасига ҳам ҳеч нима демадилар. Аммо мен Амир Хусравдек одамнинг сўзини Улардек бузургвор зот айтсалару мен тасдиқ қилмасам, деб хижолат тортиб кетдим. Шу фикрга толиб, энди ўз муддомни қай тарзда исбот қиласман, деб турган пайтимда маст нар товус ўз модасини босиб жуфт бўлди. Улар кулиб дедиларки: «Бундай тасодиф оз содир бўлади. Шубҳа бартараф бўлиб, муддао исбот қилинди».

* * *

Уларнинг Сафиуддин Муҳаммад отлиг фарзандлари вафот этганда кўнгил сўраб, ҳузурларига кстаёттан эдим, ёри азизим Шайхим Сухайлий йўлда учраб қолди. Қаерга бораётганимни билгач, ҳамроҳ бўлди. Сўнгра Мавлоно Сонийй йўлиқди, у ҳам бизга кўшилди. Борсак, бутун улуглару шарафлилар, барча катта-кичик ўша ерда эканлар. Кириб ўтиргач, у ерда ҳозир бўлганларнинг мавқеъи, мажлиснинг савлатидан сиқилиб, тасалли бера оладиган сўзларни айта олмадим. Ҳамроҳларим эса ўзларини менга тобеъ тутиб ўтирган эдилар. Бир нафасдан сўнг айтиладиган сўзниг ҳам вақти ўтди. Мен гоят хижолат бўлиб, «таърих»-га муносиб сўз ахтариш хаёлига тушдим. Яхши тасодиф билан «Сизнинг ҳаётингиз боқий бўлсин» [маъносидаги] «Бақои ҳаёти шумо бодо»¹ сўзларини қайта ҳисоблаб кўрдим. Шубҳа кўтарилигандан сўнг сиёҳ ва қалам сўраб, бу сўзларни ёзиб, устида рақамини ҳам кўрсатиб уларга узрҳоҳлик билан узатдим. Улар таҳсин қилиб дедилар: «Биз бу таърихни шеърга соламиз».

Мана бундай шеър ёздилар:

Латофат бўстонининг гули [бўлмиш] Сафи,
Фонийлик боғидан жаннат томон кетганда,
Бир азиз одам кўнгил сўраб,
«Бодо бақои ҳаёти шумо» [сўзларидан] таърих туширган эди.

* * *

¹ Араб алифбосида ёзганда шу жумладан «абжад» ҳисобида 880 (1474) йил чиқади.

Бир куни мен уларнинг хузурларида эдим. Бошқа киши йўқ эди. Сўз Анварий¹ қасидаси устида кетар эди. Улар бундай таъриф қилдилар: «Биз унинг шеърларини, хусусан қасидаларини оз кўрган эдик. Бу яқинда бир-икки девони қўлимизга тушиб қолди. Баъзан машгул бўлиб турибмиз. Баъзи жойларида айтиш мумкинки, инсонга хос бўлган сўздан ўтиб, мўжиза даражасига етади. Фаройиб бирикмалар ва ажойиб ифодалар кўзга чалинади».

Мени ҳамкасб [дўстлар]орасида Анварий [ижоди]нинг ихлосманди деб билар эдилар. Унинг шеърини кўп ўқиди, дердилар. Ҳақиқатан ҳам шундай эди. Жуда хурсанд бўлиб дедим: «Илтимосим бор-[Анварий] қасидасидан қуйидаги:

Агар кўнгул билан қўл дарё ва кон бўлса.

Шоҳларининг дили ва қўли бўлади-

[байтини] яна бир марта ўқиб, мулоҳаза қилиб кўрсангиз.

Улар табассум қилиб дедиларки: «Ажаб сўз айтдинг. Биз учтўрт кун орасида бу қасидани ўқиб, хурсанд бўлиб, гоят хуш келганидан «жавоб» ҳам ёзиб қўйдик»-дея бир рангпар қозодаги қораламани чиқариб, менинг қўлимга бердилар. «Ўқуб кўр». Шеърнинг матлаъи бу эди:

Ҳар кимниң оғзида тили бўлса,

Жаҳон шоҳининг мадҳида бўлсин.

Биз бечораларнинг таъриф қилишга қандай ҳаққимиз бор. Ўша қасидани сеҳр деб ўйлаб адабсизлик қилдик. Бу шеър (яни, Жомий жавоби – С.Ф.) ана шу фикрни ерга ургандек бўлди. Бинобарин, уни мўъжиза деса бўлади.

* * *

«Нафаҳот ул-унс»²ни мутолаа қиласар эканман, бир куни шу жойига етиб эдимки, Шайх Абулҳасан Дурроҷ³ (тангри сиррини

¹ Анварий-Авҳауддин Анварий-Султон Санжар (ваф.1156)нинг сарой шоири. Унинг қасидалари шакл ва услуб жиҳатидан гоят мураккаб ва лабдабали ҳисобланади.

² Жомийнинг асари, тўлиқ номи «Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-кудс» («Пок зотлар ҳузуридан эсган дўстликнинг хуш ислари») Анзорий (396- 1006-481-1088) нинг «Габақот ус-суфия» асарига пайравлик қилиб ёзилган. 616 нафар (жумладан 34 аёл) суфий арбоблар ҳақида маълумот беради.

³ Абулҳасан Дурроҷ- багдодлик машҳур шайхлардан. 932 йилда вафот этган.

муқаддас сақласин!) узоқ йўл босиб, Имом Юсуф бин Абулхусайн Розий¹ (тангри сиррини муқаддас ва азиз сақласин!)ни зиёрат қилиш учун Райга боради. Имом Мулло [ўзини] диннинг пайғамбари ҳисобларди. Шайх бир неча муддат ўша диёрда Имомни ахтариб, кимдан сўраса, у жавоб қиласдики: «Сен ўша коғирни излайсанми, сен ўша худосизни истайсанми?!» охири бир кун уни бир вайронадан топади. У Куръон ўқир эди, тугаллашини кутиб туради. Шайх салом беради. Имом жавоб бериб дедики: «Абул Ҳасан, хуш келдинг, бир байт ўқи». Шайх бир байт ўқигач, Имомнинг вақти хуш бўлиб, унга важд² [ҳаяжони] юзланади ва самоъ³ тузади. Самоъда дер эдиким: «Сен бу вақт менга эътиқод қилганингда – ул коғирни севасанми?, ул худосизни севасанми?-деб тўғри сўз айтар эдилар. Қанча вақт Куръон тиловат қилдим, важд юзланмади. Ҳозир [эса] сен бир байт ўқиб берган эдинг шунча важд пайдо бўлди».

Оллоҳнинг яқини Ҳожа Абдуллоҳ Ансорий (тангри сиррини муқаддас сақласин!) бу сўзни айтибдилар: «Агар Юсуф бин Ал-Ҳусайнга Абулҳусайн келиб, уни сўраб, ҳалиги сўзларни одамлардан эшифтгани пайтда ўша важд ҳолатида кашф бўлдими ёки у сўрган вақтда бу воқиф эдими. Агар шунда кашф бўлган эса, бунинг мартабаси улуғроқдир. Зоҳир аҳли наздида даража шундайки, бирининг мартабаси улуғроқ бўлади».

Доим шу сўз менинг хотиримдан кетмас эди. Ўз хаёл ва ўйларим билан унинг тагига ета олмас эдим. Қунларнинг бирида билим эгаларининг ҳомийси ва валий қудратли, маънолар мушкилларининг ҳал қилувчиси ҳазрат Мавлоно Муҳаммад Тобадгоний (тангри сиррини муқаддас сақласин!) ҳузурларига бориб арз қилдим ва ана шу шубҳамни бартараф қилишларини ўтиндим. Улар дедилар: «Бу хил тоифанинг камолига ҳақ жамолини [кузатишда] кўз билан кўра олиш ва важд ҳолида ҳайратга чўмиши ҳамиша хос бўлиб, бундан бошқа нарсага аҳамият беришмайди. Ҳар қачон зотга мушоҳада вожиб [бўлса] унинг имкони оламга титроқ [солмаса] ва илтифот воқеъ бўлмаса, бу та-

¹ Купияти Абу Яъқуб, маломатия тариқатига мансуб шайхлардан (304/916-917 й. вафот этган).

² Важд – суфийликла ишқ ва иштиёқ галабаси натижасида ўзидан кетиш.

³ Самоъ – суфийларнинг зикр тушиши (кўпинча қўшиқ ва мусиқа билан).

рафга сезиш идрок этиш воқиғ бўлмайди. Модомики, ўша ҳайратдан бу томонга титроқ солган вақтда агар унинг мазкур ҳолатига сабаб бўлган эса-да, ҳар ҳолда бунинг мартабаси ундан кам. Аҳволига сабаб бўлган улуғроқ бўлади. Чунки доим аҳволига сабаб бўлгандан мушоҳадага қизиқишида аслида лозим камчилик етишади.

Ҳар қачон ҳаёт ва тирикчиликдан мақсад бўлган ҳол даражасидан анча марта улуғроқ бўлади. Мен Ҳазрат Мавлононинг бу фарахни орттирувчи ва руҳни роҳатлантирувчи сўзларидан чексиз ҳурсанд бўлиб, ҳаёлимга келдики, бу масалани Ҳазрати Маҳдум олдида ўртага ташлайман. Ўша замоноқ у ердан чиқиб, Ҳазрат хизматларига мушарраф бўлдим. [Юқорида] айтилганларни Уларга арз қилиб, Ҳазратдан жавоб кутдим. Улар ҳам ҳудди мазкур Ҳазрат Мавлоно (яъни Табодгоний – С.Ф.) айтиганидек фойдали [фикр] билдирилар. Менинг олдинги фарах ва ҳурсандчилитим бирга ўн, балки юз [хисса] бўлди.

Қандай яхши замонки, бу замон ана шундай улуғларнинг муқаддас вужудлари билан безанган ва даврон шундай юксак зотлари билан зийнатланган эди. Ҳайф ва юз минг ҳайф [бўлсинки], ул қуёшлар ботиб, бир неча қоронғу кунга қолган кўршапалаклар қанот ёзиб, ноз билан қараш ва баландпарвозлик ҳавосида жилва қилиб юрибдилар.

У денгизлар куриб, бир неча ғамли тердек булғанчликка ошкорлар кибру виқор шабадасидан зулолдек ҳаракат ва дарёдек мавж нақшларини кўрсатиб юрибдилар (Оллоҳни нафсимиз ёвузлигидан ва ишларимиз гирромлигидан сақлашга чақирамиз!).

ИККИНЧИ БОБ

Ул Ҳазрат билан орамизда ёзилган мактублар ҳақида. Ҳозир [бу мактублар] Уларнинг куллиётларида жамъланган ва хатлари орасида мавжуд. Баъзилари жавоб, баъзилари мен томонимдан йўлланган.

* * *

Бу мактубни мен Марвдан ёзган эдим. Қисқартириш маъносида [фақат] рубоийсини келтираман.

Рубоий:

*Бошим эшигинг тупроғидан узоқлашгандан бери,
Ҳар куни бирор хат ёзиб бош оғригини қиласман.
Сендан нома келганида, қандай
Хабар келтиаркин, деб ўзимни йўқотаман.*

Улар бу хатни ёзиб эдилар:

*«Сафарга жўнаган пайтингдан буён,
Ёдимга тушганинг сари [ҳар тарафни] исказ бўраман.
Агар сен томонингга қуш учса, ёхуд шамол эсса,
Бирор номани бошинг оғриги қилишни истайман.*

Қаламни олдим ва ўй ўйладим. Бу кунларда кетма-кет юборилган хатлар учун узр айтишдан бошқа бирор маъни кўнгилдан ўтмади ва хотирга ўзга сурат етишмади. Гарчи бу ҳам шунингдек, бош оғриги хуружидан холи ва азиз вақтларини бекорга ўтказишдан ташқари нарса эмас эса-да.

Агар сенинг олдингда нола қилсан, у нола бош оғриги бўлади, Ва гар узр сўрасам, у [ҳам] бошқа дардисар бўлади».

Бир неча кундан сўнг яна Марвда ул Ҳазратдан бу мактуб келди:

*«Кўнгилдан чиқсан у мактоблар,
Ҳамма руҳонийларга жон багишлайди,
Бу фируза ранг макондаги у тоза ҳид
Покизаликка мансублар димогигни хушбўй қиласди».*

Хатнинг охирида бу икки байт бор эди:

Маснавий:

*«Шоҳ давлатининг соясида
Эртаю кеч шундан бошқа ишинг бўлмагай.*

*Ўз манфаатинг сабзасини кўнгилдан юлиб ташлаб,
Ҳақ учун ҳалқнинг паноҳи бўлгайсан!»*

Мен жавобимда уларнинг мактубларини таърифлаб, бу хатни юборган эдим:

Манавий:

*«Юборган саломинг жон қушидек сайрайди.
Худди Рухуллоҳ¹ дек жон багишлайди.
Ҳамма сўзлари гоят келишганлигидан
Ахмади мурсал² нутқидек ёқимилидир».*

Сўнг икки байт жавобида қуидаги икки байт ёзилиб эди:

*«Умидим шуки, Маҳдум иршоди билан,
Мактубда нимаики ёзилган бўлса,
Амридан қалам каби бош тортмагайман,
Мадади ва рўёбга чиқишидан баҳра олгайман».*

* * *

Подшоҳ Марв қишлоғида эканида Ироқдан Устод Ҳасан Ноийнинг вафот этгани ҳақидаги хабар келди. «Мен Ҳазрат Мавлавий³ «Маснавий»сининг биринчи байтини [мос тушганлиги учун] тазмин⁴ қилиб эдим:

Тазмин:

*«Устодлар шоҳи Ҳасандан жудолик шарҳини,
«Найдан эшигинг, қандай ҳикоя қиласди».
Унинг бўгим-бўгими бир-биридан ажralиб,
«Жудоликлардан шикоят қиласди»».*

- ёзив, шаҳарга (яъни Ҳиротга – С.Ф.) Маҳдумга юбориб эдим. Улар ҳам келадиган кишидан шу байтни тазмин қилиб, қуидаги мактубни юбордилар.

¹ Рухуллоҳ-Исо пайгамбарнинг лақаби.

² Аҳмад-Муҳаммад пайгамбарнинг лақаби; мурсал-элчи, пайгамбар маъносини англатади.

³ Мавлавий-Жалолуддин Румий (1207-1273) нинг лақаби. Тазмин қилиб олинган байт Румийнинг машҳур «Маснавий маънавий» асарининг биринчи: «Биниав аз най чун ҳикоят мекунад, Аз жудоийҳо ҳикоят мискунад»-байтидир.

⁴ Тазмин-бошқа ижодкор шеъридан байт, мисраъ ёки бирор иборани иқтибос-кўчирма қилиб келтириш санъати.

Тазмин:

«Қалам найи дилимнинг таржимони бўлди,
«Найдан эшитгил, қандай ҳикоя қиласди».
Ўткир тил ва ёш тўкувчи кўзлар билан
«Жудоликлардан шикоят қиласди»».

Айрилиқ кунлари чўзилишининг ҳикояси ва муштоқлик тунларининг узайиши шикояти шундай зиёдаки, оғзи боғлиқ сиёҳдон мададкорлиги ва тили синиқ қалам дастёрлиги билан бу нома давомида ўни арз қилишга қудрат етармикан ва бу саҳифа устида ёзиладиган нарсани битиб бўлармикан? Ноилож у бобга чек қўйиб, илтимос етказилади:

Ўзгалар ташвиши бўлмаган соатда.
Дўст бор бўлган баҳтли мажлисда,
Ҳар қанча таъзим билан ер ўпид,
Дуогўйларнинг чуқур ҳурматларини етказгайсан.

Битмас давлат ва туганмас саодат ҳимоясида бўлгайсан!»

* * *

Яна ўша юриш пайтида мен бу руқъани ёзиб юбориб эдим:
«Қаламнинг найи маъно шакарини,
Найшакар каби ичидан чиқарган.
Унинг хатини мушқдек чизиқдаги
Хат зимнида гўзал чеҳрали мазмунини (берган)
Балки ҳар дона нуқтаси
Маъно тожидаги яширин дурр каби бўлган.

Илтифот юзасидан юборган мактублари[эмас], балки денгизга ўхшаган табълари дарёсидан чиқарган гавҳарлари стишти. Ҳар ҳолда бош устидаги тожга тикиб қўйилди ва кўз ҳамда кўнгил уйини у билан ёритилди.

Иршод қуёши ер юзи толиблари ва осмон остидаги қобиллар бошида тоблансин. Вассалом!»

Ул Ҳазрат мана бу хатни ёзиб юборган эдилар:

Қитъа:

«Қаламинг наи маъно боласини,
Хусн ўсимлиги билан безади.

Тонг бошини тун кокили билан

Навқиронлар чехрасининг рашикини қўзгайдиган қилди.

Сўзниң қисқаси, менинг узун тунимни

Гарчалаб ташлаб кундузга айлантириди.

Маънолар билан тўла [бўлган] шарофатли саҳифа нозик нуктадар билан тошқин гўзал иборалар ҳузурларга яқин бўлган узоқларни ва узоқдаги яқинларни шарафлантириди. Ҳар сатрининг шаклидан баҳра юз берди ва ҳар ҳарфининг аксидан шодлик тобланди. Шукуҳи шавкатидан шукр ва мақтов гунчалари етишитирди ва гина тиканидан мадҳия ва дуо гуллари очилди.

Шеър:

Агар сенинг лутфинг тиканзорларга етишса,

Тиканзор баҳористонга айланади.

Гина ва шикоят ҳикояси шуннинг учун ҳам воқеъ бўлдики, узлари (яъни, Жомий – C.F.) каминанинг мактубидан шундай нарса борлигини тасаввур қилганлар ва [мақсадни] оғзаки Англатиш ва ёзма баён қилишда ҳам келтирганлар. Ҳолбуки:

Сендан шундай муомала бўла олмаски,

Бирор кимсага ундан гина етишсин.

Сендан гинадан бўлак ҳеч қанчалик гина йўқ,

Чунки лутфинг уни тубидан узиб юборди.

Мақталган Ҳақ бир йўла яхшилар сиҳатини назарда тутсин. ва ёмонлар назари оғатидан сақласин. Тамом!»

* * *

Бир куни ул Ҳазрат ҳузурларида эдим ва ҳар турли шеър ҳақида сўз кетар эди. Сўз асносида Мир Хусрав (Оллоҳ раҳмати бўлгай)нинг «Дарёйи аброр» (яхшилар дарси) отлиғ қасидаси тилга олинди. Мен уни ортиқ таърифлаб юбордим шекилли, [лекин] ҳақли эдим. Чунки Мир Хусравдек машҳур киши, шундай деганлар: «Агар фалак ҳодисалари ва рўзгор мусибатлари туфайли менинг барча шеърларим замона саҳифасидан йўқолиб кетса-ю фақат шу бир қасидам қолса, мен учун етарлидир. Чунки ҳар ким уни ўқиса, шеърият мулкида мени қандай даражада иқтидорга эга эканлигимни билиб олади». Аммо шундай бўлган ҳолда ҳам мен ул Ҳазрат мажлисларида таъриф қилишни оши-

риб юборишим муносиб эмас эди. Ул Ҳазрат мажлис тарқагунга қадар ҳеч нарса демадилар.

Ўша вақтларда подшоҳ Марв қишлоғига жўнадилар. Тасодифан бир неча кундан сўнг мен ҳам сафарга чиқадиган бўлдим. Мен Ул Ҳазратдан ижозат сўраб уйларига бордим. Илтимосдан сўнгра фотиха ўқиб, руҳсат бердилар. Яна қўйниларидан бир парча [қоғоз] чиқариб, менга бердилар. Олиб очсан «Дарёйи аброр» жавобида битилган «Лужжат ул-асрор» (Сирлар теранлиги) эди. Ҳар ким ҳам ўқиса, «Дарёйи аброр» дан кўра мақбулроқ ва гўзалроқ эканини уқади. Узр сўраб, отландим [ва] йўлга тушдим. Масофа тўққиз работ эди. От устида қасидани ўқиб, хурсанд бўлиб кетаётганимда хаёлға «Туҳфат ул-афкор» («Фикрлар туҳфаси») қасидасининг матлаъи келди. Манзилга етгач, уни ёзиб, бир беск орқали ул Ҳазрат ҳузурларига жўнатдим. Агар тугатишга лойиқ бўлса, ишора қилсинлар машгул бўлайин. Йўқ эса йўқ.

Ул Ҳазрат ўз хатларида муболага қилиб, мақтаб: «Албатта тутгатсин»-деб ёзиб юборибдилар.

Мен Марвга боргунча уни Ҳазрат номларига багишилаб, тутгаттим ва Марвдан ул Ҳазрат ҳузурларига юбордим. «Дарёйи аброр» матлаъи будур:

*«Подшоҳ ногорасининг ичи бўшу, ғулгуласининг
ҳайқириги бош оғригидир.
Кимки хўл-куруққа қаноатланса, денгиз ва ер юзининг
шоҳидир.*

«Лужжат ул-асрор матлаи буқим:

Подшоҳ қасри кунгураси Кайвон¹ мақомидан

ҳам юксак бўлса-да,

Билгилки, ундан дин қалъасининг деворига дарзлар тушгандир».

«Туҳфат ул-афкор» эса шундай бошланади:

«Подшоҳлар тожини безовчи ўтли лаъл,

Бошларида хом хаёлларни пиширувчи лаққа чўғдир.

Жумъа, ражаб ойи² унинг таърихи эди,

¹ Кайвон-Зуҳал юлдузи. Астрономияда Сатурн деб аталади.

² Араб алифбосида «Явми жумъа шаҳри ражаб» жумласидан «кабжад» ҳисобида 880 (1475) йил чиқади.

*Қизикроғи шуки, унинг туталланиши
Ҳам шу кун ва шу ойда юз берди».*

Бу таърихда қизик жойи борки, таърихнинг ой ва кунининг зикридан ёзилган йили «жумал қоидаси» - абжад ҳисоби билан ҳосил бўлади.

* * *

Ул Ҳазрат бу хатни ёзиб юборган эдилар:
*«Дуо қилиш вазифалари адосидан сўнгра маълум бўлгайким,
янгидан чопар келди ва янги қасидани етказди:*

Шеър:

*У қасидадан бир неча жойини ўқиб,
Хослар дилини унга боғланган кўрдим.
Шу аснода хушёрлик кўзи очилиб,
Ҳамма дилларни овланган кўрдим.*

Ҳарқалай, бошдан то охиригача ҳар байт ва ҳар мисраъдаги ҳар бир ҳарфга хотир фахрланиш ҳисси билан синчиклаб қараган бўлса ҳам, лекин ҳеч бир нуқсон қоралиги, сўз хуснига ва мақол лутфига «кўз тегиши»ни дафъ этишга уринишдан бошқа ва ҳеч бир сохта нарса бирор нуқсон камол мақтови либосини кийган ҳолатида фикр назарига илинмади. Тўғри, назм:

*Пардозчи гўзаллар чехрасини безаганда,
Зиён етказмаслик учун нил-кўқ чўп билан чизиқ тортади.*

Унинг мазмунидан шу нарса маълум бўладики, уларнинг хизматларини иқбол иродаси мақсад қибласига ва ёқимсиз кўринишлардан юз ўгиришга ундовчи бўлган (Умматларга Оллоҳнинг мақтовлари бўлсин!). Аммо агар, масалан, юзадаги ишларни ўзгартиш ва зарур эмас нарсалар билан шугулланишини тарқ этишга кўп уринилмаса, чунки бу азизлар мизожига уйғун эмас ва узоқ эмас. Ва ҳеч жой йўқки, мақсад зоҳир эмас ва зоҳир бўлиш жамолини зоҳир бўлиш камоли бекитувчи эмас.

Мақтовли тангри барчани мақсад йўлида ҳақиқат қудратидан огоҳ ва ҳиммат дастини бечоралар нобудлигидан калта қилсин. Тамом!»

Хат ҳошиясида қасида эвазига бир бўрк билан сийлаб, бир юз артиш учун рўмол юбориб эдилар. Яна ёзган эдиларки: «Та-

каллуф тожини тарк этган бош учун дўппи ва жаҳондан қўл ювган қўлнинг хўлини ўзига олувчи Парча бўз юборилди».

«Туҳфат ул-афкор» қасидаси шуҳрат тутгач, Подшоҳ ҳазратларига этиб борди. Амир Хусрав ва Улар, балки ҳар бир ёзган одам салтанат ишлари фойдасига алоқадор [сўзларни айтган]. Мен ҳам азизларга татаббуъ қилганим учун шуларга риоя қилдим. Подшоҳнинг кенг табиатлари камолидан ҳамда хулқлари гўзаллиги ниҳоятидан мен уятли бўлиб, хаёлга келдик, бу қасидага яна бир татаббуъ этиб, дарвешлар маддоҳлигини қилиб, аммо ҳукумат тартибини ёритмай, подшоҳнинг муборак отига бағишласам. Бу матлаъ хотиримга келиб эди:

Шеър:

*Фақирлар энидаги кўп ямоқли тўн,
Маъно олами юксаклигининг осмони ва юлдузи*дир.

Аввалги матлаъ ёзилганида Улар ҳузурларига юбориб, илтимослар қилиб, татаббуъ этишга ижозат олиб эдим ва рухсат бўлгандан кейин тугалладим. Бу матлаъни ҳам Марвдан ёзиб, шаҳарга, уларнинг ҳузурларига юбордим. Бунинг таърифида ҳам гўзал бир ҳаҷт ёзиб, яхши сўзлар айтиб юбориб эдилар. Бу икки байт ўша хатдан:

*«Қандай яхши табъингнинг шавқи,
Муқаддас қушларни тустовуқ қилди.
Киши орқали бир яхши матлаъ юборибсан,
Сўз усталаридан унинг тенги борлиги эшитилмади».*

* * *

Мен давлат хизмати билан машгул эканимда, ҳамиша Ул Ҳазратга [ундан] халос бўлишлиқ ҳақида илтимослар қиласар эдим. Улар ҳар хил сўзлар билан менга таскин берар эдилар.

Бир кун Мурғоб атрофида хизмат мاشақати ва иш кўплиги [азобидан] ноиложлик юзланганида улар ҳузурига бир киши орқали, бу рубоийни хатда ёзиб юбори эдим:

Рубоий:

«Қачонгача елдек ҳар томондан жилва қилай?!
Ўз сарвим томон елиб югуришни хоҳлайман.
Фарёд қилиб, бошимга тупроқ сочиб,
Кутқар мени бу дарбадарларидан дейман».

Улар насиҳат юзасидан ўгитлар ёзилган хат билан бу рубо-йни юбордилар.

Рубоий:

«Агар жононга жон күзи билан боқсанг,
Жаҳон бевошлигидан ғам чекарми эдинг?
Бу бевошлик ҳеч қачон тугамайди,
Бевошлик сабаб йигноқ бўл, токи баҳра толгайсан».

* * *

Улар Макка сафарига борганда Бағдоддан гоят гўзал бир мактуб ёзиб эдилар. У хатнинг аввалида бир ғазал бор эди, матлаи будур:

«Дажла [дарёси] қирғоғида ёрдан узоқ, диёрдан жудоликда,
Шафакранг кўз ёшидан кўксимда қон Дажласи¹ бор».

Борадиган кишидан шу ғазалга татаббуъ қилиб, хат юбориб эдим, матлаъи будир:

«Хижрон шоми қуёшдек Farb томонга яширинди.
Ё раб! Висол тонгини шарқ томондан ёриттил».

Хатнинг охирида бу рубоий ҳам ёзилган эди:

Рубоий:

«Бу мактуб, мактуб эмас менинг дардларимни даф этувчиdir.
Оғриқ билан қийналган кўнглимнинг оромидир,
Қайноқ дилим ва совуқ нафасим таскинидир,
Яъни менинг жаҳон кезиб юрган моҳимдан хабардир».

Улар Маккадан қайтишда Ҳалабдан бу хатга жавоб ёзиб эдилар ва рубоий ўша ерда эди:

«Бу хат эмас, ҳар бир шодликнинг негизидир,
Хурсандчилик ва айш ҳосил қилишнинг яхши сабабидир.
Қисқа ва кўп маъноли эканлиги билан,
Гўёки «Жавомиъ ул-калим»² нинг муҳтасаридир».

* * *

¹ Баглод яқинидан ўтадиган дарёнинг номи.

² Жавомиъ ул-калим – ўзи қисқа, лекин чукур маъноли сўзларни ўз ичига олувчи демакдир.

Улар Макка сафаридан келганды подшоҳ Балхда әдилар ва мен бир кишини уларни күриб, саломатликлари хабарини келтирсии, деб шаҳарга юбордим. Табриклаш маъносида хат ҳам ёздим. Унда бу рубоий битилган эди:

Рубоий:

«Эй мовий фалак, инсоғ билан айтгил,
Бу иккисидан қайси бири яхшироқ юриш қилди?
Тонг отар [томонидан] күтарилиг ан сенинг қуёшингми?
Ёки Шом тарафидан чиққан менинг жаҳон кезувчи моҳимми?»

Улар бу мактуб жавобида тоят гўзал хат ёзиб юбордилар:

Рубоий:

«Сенинг қаламингта қараб хат дедики: Эй юриш чогида
Румга Шомдан юзлаб яхши тухфа келтирган,
Агар ўртада сенинг оёғинг бўлмаса,
Айрилиқда қолганларга дўстнинг саломи етишмас эди».

* * *

Тенгсиз шаҳзода Кичик Мирзо¹ гуноҳ ишлар кетидан юрувчи, юзи қора, қора либосли девонага ҳали йўлиқмаган вақтида бидъатларни рад этувчи ва Муҳаммад пайғамбар тутган йўл-суннат аҳли ҳамда инсонлар қоидасида мустаҳкам эди. Тавозуъ ва ниёз йўлида хурсанд, фақру фано аҳлига муҳлис ҳамда ҳожатманд эди. Менинг «Туҳфат ул-афкор» [номли] қасидамда уларнинг (яъни, Жомийнинг – С.Ф.) отига бағишлиланган ва юқорида мазкур бўлди-улардан қабул назари илтижо қилиб, дуои салом изҳори [ёзилган] жойидан қуйидаги:

Бир назар ташла, тенгқурлардан фарқли бўлай,
Нажмуддин²га манзур бўлган ит, ҳамма итларга бошлиқ бўлди.

¹ Кичик Мирзо – Улугбек Мирзо Кобулий (1460-1501)нинг набираси Мирон-шоҳ Мирзо (1489-1507)нинг ўтли. Онаси Ҳусайн Бойқаронинг опаси Оқобегимдир

² Нажмуддин – Шайх Нажмуддин Кубро ибни Аҳмад ибн Умар Ҳевақийдир (1145-1226). Навоий «Насойим ул-муҳабbat» асарида келтиришича, бир йигинда Нажмуддин Кубро сұхбатдош ва муҳлисларидан Шайх Саълуддин Ҳамуввий деган шахс хаёлидан «бу умматлар орасида сұхбати итга асар қила-дигани бормикан», - деган фикр ўтади. Шайх Нажмуддин каромат қилиб, буни англайди ва хонақоҳ эшигидан бир итни келтирадилар. Унга Шайхнинг назари тушигач, ит тоят ўзгарили, шаҳардан чиқиб гўристонга равона бўлади. 50-60 га

Байтни битиб, шу [мазмундаги] илтимос билан Самарқандга Ҳазрат (Оллоҳ аҳли паноҳи) Ҳожа Носируддин Убайдуллоҳ¹ (тангри сиррини муқаддас сақласин!) ҳузурига юбориб эди. Эл Кичик Мирзонинг бу ишини мақтаб, уни дуо қилган эдилар. Ўша тоифадан баъзилар бу байтни [юқоридаги] мазмунда яхши ёзилган, деб таъриф қилган эдилар.

Замона аҳлининг таниқли хуш табъ ва нозик фикрли одами Мир Сарбараҳна менга бу байт юзасидан эътиroz билдири: «Агарчи сен бу байтда камтарлик қилиб, ўзингни итга нисбат берган эсанг-да, аммо «абнойи жинс»-яъни бошқа одамларни ҳам шундай ўхшатибсан. Зора бошқа одамлар бу ўхшатиш-байтдан ор қилиб, қабул қилмагайлар. Одамнинг ўз камтарлиги юзасидан ишлатган ташбиҳи кўпчиликка ҳақорат бўлиб тушса, яхши эмас».

Мен айтдимки: «Ўзимни итга ташбиҳ қилибман, [сабаби] камтарлик эмас, балки ўз шахсиятимга берилиш түғёнидир. «Абнойи жинс» деганда сизни эмас, кўча-кўйда юрган бошқа итларни назарда тутиб эдим».

Мир Сарбараҳна бу сўзларимдан таъсирланиб, кўз ёши билан мени дуо қилди ва таҳсиллар ўқиди. Мирнинг бу саволи ва менинг жавобим шуҳрат тутди. Уларнинг (яъни, Жомийнинг – С.Ф.) муборак қулоқларига ҳам булар етишгандан, мақтаб, дебдиларки: «Ўша байти-жуда яхши байтдир, аммо жавоби ҳам байтидан яхшироқ бўлибди». Ва мени гойибона фотиҳаларидан баҳраманд ва мушарраф қилибдилар. Мен эшитгач, хурсандлик ва шодлигимга, осудалик ва хотиржамлигимга сабаб бўлди.

яқин бошқа итлар ундан айрилмас, бирор жойда тўхтаса, атрофини ҳалқа бўлиб ўраб, уни чиқармас, ҳеч нарса емас ҳам эдилар. Ҳамиша ҳурмат сақлаб турардилар. Ўша ит ўлгач, Шайх буйруги билан уни дағн этиб, қабри устида иморат ясаган эмишлар. Навоий юқоридаги байтда ана шу ривоятга ишора қиласи.

¹ Ҳожа Носируддин Убайдуллоҳ (806/1404, Богистон – 895/1498-99, Камонгариони Самарқанд). Ҳожа Аҳрор номи билан машҳур нақшбандия тариқати орифларидан. 1982 йилга қадар унинг фаолияти, тарихи, хизматлари ўта салбий баҳоланиб келган. Биринчи бўлиб таниқли шарқшунос олим, проф. А.Н. Болдирев Ҳожа Аҳрор шахсияти ва фаолиятини ижобий баҳолади. Қаранг: Болдирев А.Н. Еще раз о Ҳоже Аҳраре. Сб. Духовенства и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. –М., 1985. – С.47-63. Шу тадқиқотнинг ўзбекча таржимаси (сўз боши ва таржима С. Фанисваники). –Т., 1997.

* * *

Мен Астробод йўлидаги Тахти Сулаймон деган даҳана-чегарадан кириш жойидан уларга бу рубоийни ёзиб юбориб эдим.

Рубоий:

Эй шамол, дилим яна ёр томон йўналди,
Жонни ҳам олиб бориб, оёғи остига тўша,
Ва ўша оёғи остидаги тупроқдан озгина олиб,
Жоним эвазига мен дилсиз қолганга келтир.

Жавобида улар бу рубоийни ёзган эдилар.

Рубоий:

Эй шамол, ёр манзилидан келдинг,
Келишингдан кўнглимга сабру қарор етишти.
Лекин жонга мутлақо бу қадар қарор етишмади.
Энди сен уни олиб бориб, ўзинг билганга еткар.

Чечакту атрофида улардан бу хат келиб эди:

«Саломнинг «се» ҳарфидан ўткир тиш қилиб,
Жон танобидан тутунларни очди.
Салом «кл»сининг сочга ўхшаш каманди билан,
Соф кўнгиллилар дилига тузоқ солди.
Олий жаннатдан ҳам юксак салом[даги]
«Алиф» Тубо дарахти қаддига ўхшайди.
У «алиф» тагидаги «мим» чашмасидан
Тубо остида Тасним¹ булоғи аён бўлди.

Шарафли суҳбат тухфаси ва олий мажлис ҳадяси ўлароқ арз қилинадики, Мавлавий хизмати учун узанги ўпиш шавқи жилов ушлатганидан ўзимни унинг тасмасига боғлаш вожиб кўринди. Бинобарин, янгидан таҳрирдан ўтган рисолага ҳамроҳ қилиб бу мактубни ҳузурларига юборилди. Агар маслаҳат кўрилса, подшоҳга етказсалар. Йўқса:

Байт:

Ҳар неки пок дилингга мақбул бўлмаса,
Варақлар бетидан ювиб ташламоқ даркор.

¹ Тасним-жаннатдаги булоқнинг номи.

*Истиқбол саодатига элтувчи тез келган давлат мукаммал ра-
вишда мұяссар, ва [умидлар] ҳосил бўлгай! Тамом.*

Бу мактублари келган вақтда уларнинг муборак мизожларига хасталик юзланган эди. Бир неча беҳузур бўлибдилар, яна сихҳат топғанлари хабари келди. Мен бу хатни ёзиб юбордим:

*«Саждада қылган беҳад ниёз (яъни, илтижо)лардан
Пешанаси «нун» ҳарфидаги нуқта қаби доф бўлди.
Ўша вақтда кўз шавқи туфайли «ё»дан,
Ёзув юзида дил оҳи изҳор бўлди.
Агар «алиф»дек вафода ятона бўлса,
Чаман сарви қаби оёғи ўз жойида бўлади.
«Зо» дан ғам тунини ёритса,
Тепасидаги моҳи юлдуз аён қиласи.*

*Юқорида арзга етказиб ёзилганидек қалам тилидан ўтган их-
лос баёнидан сўнг, муқаддас ошиён бандалари ҳузурида маълум
қилинадики, эшитишимизча ўн-ўн беш кун хасталик юзланиб,
маъно осмонининг тўлин ойи заифликка ўтирилган экан, бу ха-
бардан муҳлислар осмондек саргардон ва зарра қаби паришон
бўлдилар.*

*Худога шукрки, икки ҳафтадан сўнг у юксакхиром зот со-
глик ва жамол буржига юз тутиб, қувват ва камол авжига майл
кўргизиб, шукроналик саждаларини ерига етказибдилар. Фалон-
чини бу ҳолни аниқлаш ва бу сўзни тасдиқлаш учун юборилди.
Илтимос шуки, тезда [у кишини] қайтариб юборсинглар ва бу
фақирларни [олинажак] хабарнинг яхшилигидан батамом хуш-
ҳолликка етказсинлар. Нозик фикрлар билан тўлиб-тошган ри-
сола ҳақида ва қутлуг мажлисдан ўтганлиги тўгрисида тезда
Олий мажлисга арз қилингуси.*

*Рахбарлик соялари қул ва озодлар бошида абадий ва доимий
бўлгай!»*

* * *

Подшоҳ Қундуз вилоятига лашкар торғанларида-бу юриш-
ни Уларнинг ва ҳеч кимнинг кўнгли истаган эмас эди,-менга де-
ган эдиларки: «Имкон борича бу юришга монеълик қилиш учун
ҳаракат қил. Агар бу истак амалга ошмаса, жўнашга жазм қи-
линса, бизга ёзиб юборгайсан».

Имкон борича, құлдан келганча ҳаракат қилинди. Лекин Худо таоло тақдирда бу юришни битган экан, Тахти Хотун деган жойдан йүлга чиқишиликка қарор қилинди. Мен Улар ҳузурига бор гапни ёзіб юбордим. Бу рубоий үша мактубнинг аввалида ёзилған эди:

Делим: фалак мени ҳар тарафға ҳайдайди,

Саргашталик келтиради ва йиглатади.

Йүқ, йүқ, у ҳар қандай бишлиш керак нарсаны билади,

У ҳам айлантирувчи құлида асирдир.

Улар хатга бу хил жавобни илтифот қилдилар:

Рубоий:

Бизнинг [тақдиримизни] ёзған Худо,

Биз билан сенга қадимий сирларни билдиргувчидир.

У дилимизни шундай нарсага үхшатиб [яратдик],

Шамол уни орқа-ўнгга қаратса айлантираверади.

Шибирғон атрофида улардан бу хат келди.

Рубоий:

«Қаламинг овози узоқдагиларни чақирди,

Жудоликда қолғанларга васл ниドосини эшилтириди.

Хасталарга шифо топиш қонунини ёзди,

Үша билан куйғанларнинг оташини сўндириди.

У покиза манзилдан садоқатли мухлисларга шарафли мактуб етишиб, уларнинг ҳар бири беқарорлик хуружи, фироқ ва изтироб аччиглиги ва муштоқлик ҳароратининг шиддатидан толиқкан кўз ва додги юракларини улфат ватангожида ва яқинлик жойида тинчитди.

Байт:

У қўл ва панжа роҳатта ёндошсин,

Чунки у ўзини мана шу иззат-обрў учун ранж тортириди».

Мен бу хат жавобида ёзіб эдимки:

Рубоий:

«Дийдоринг давлатидан яқинлар узоқ тушди,

Шу туфайли жон узилишга етди, жисм эса азобда қолди.

Сенинг гойиблигингдан буларнинг ҳар иккисига

футур етишади,

Токи мен сенинг васлинг ҳузурида шод бўлмагунча.

Юборилган мактубдаги шеър паришон дил ва жонни интизом илига тортди. [Ундағи] наср эса ёш түкүвчи күздан-гавхар ва дуррни қаҳрабо ранг юзга сочди. Бу вақтларда узоқ-узоқдаги мухлисларга висол давлатидан жудолик етиши. Таскин учун қайгули жон билан күнгил изтиробини сийнамга қўйдим, жон куйдирувчи йигинларга ором бериш учун гирён кўз устидан жой кўрсатдим.

Умидворлик шуки, фироқ [ўтица] кўйганларни гоҳо шу тарзда эслаб турсалар ва иштиёқ ўтида ёнгандар дилини мактуб билан овутиб, шод қилсалар».

* * *

Улардан Андхуд вилоятида бу хат келган эди:

«Бошланиши шавқ ва севги билан тўлган, охири қийматгача чўзилган ҳамда худонинг мақбуллашига кўз тикилган дуо илтижо йўлида журъат ва хушнудлик билан йўлланади. Мулоқот шарафига майл ва муҳаббат шундай беҳаду зиёдаки, қалам ва сиёҳни эртаю кеч ишга солингандა ҳам унинг оздан озини адоқила олади, холос; ноилож қасд ва ният жиловини у орзудан қайтариб, бу икки байтга тутқазилди:

Китъя:

*«Зийрак у кишики, дунё ҳаробасида,
Сирлар хазинасининг эшигини қоқади.
Қисқа [умрли] мансабни оёқ остига ташлаб,
Кўлни узун давлатга уради.¹*

Кетмас умид боғи мевадор ва абадий саодат дарахтининг шохи унга пайванд бўлгай! Тамом».

Мен жавобида бу хатни ёздим: «Биринчи ҳарфидан ниёз [зорланиш] юзини зоҳир қилган ва иккинчисидан шавқ ўти шуъласини дилдан таратган ва бошқа томонидан дил ғамини кўрсатган ва саҳифаси ўровини шундай англаған мактубни арзга етказиб, маълум қилиндики, бу пайтда шарофатли мактуб келди:

Маснавий:

*Ўпид кўзимга суртдим.
Бош устидан жой бердим.*

¹ Бу ерда Жомий ижодий ишларни назарда тутади.

*Кўзим нурига сабаб бўлди,
Бошим эса осмондан ҳам юксалди.*

Хат олиб борувчи оғзаки сўзлар билан эркараб, «Муҳаббатнома» китоби ҳамда сандал шаробини элтишга мушарраф қилинди. Ҳар иккаласини унга топширилди ва унинг ўзини шарофатли ҳузурларига юборилди. Умид шуки, фироқ азобларининг кўринишларини унинг мутолаасидан тасаввур этгайлар ва иштиёқ дарду ранжини висол шарбати била даво қилгайлар. Юксак соялари муридлар бошидан аримагай, Тамом».

* * *

Мени подшоҳ баъзи ишлар учун шошилинч билан Мургобдан Машҳадга юбориб эдилар ва шаҳарга (яъни, Ҳиротта – С.Ф.) етмай, ўтиб кетиш ҳақида ҳукм қилган эдилар. Тасодифан шаҳар чегарасига етган пайтимда тавочи² буйруқ келтириб, ўрдага қайтарди. Шу сабабдан уларни кўриши шарафи мусассар бўлмади. Улар бу хатни ёзиб юборган эдилар:

Рубоий:

«Дашт тарафдан булут кўриндию ўтиб кетди.

Ташналаблардан узокда ўттию кетди.

Биз жигари ёнганларнинг умиди ушалмай,

Нам тўкмай йўлдан қайтдию кетди.

Ҳар қалай, ноумидлар умиди ҳосил бўлмади ва номуродлар муродига ета олмади.

Умид шуки, у остона ходимларининг у кишига тааллуқли бўлган ҳамма диний ва дунёвий маслаҳатлари ва у давлатхона хизматчиларининг у кишига боғлиқ бўлган барча моддий ва маънавий саодатлари энг яхши ва энг мукаммал йўл билан мусассар бўлгай! Тамом.»

Мен бу хатга жавоб ёзиб эдим:

Рубоий:

¹ Фикримизча, бу асар Хоразмий қаламига мансуб, 11 нома (8 та туркий тилда, з таси форсийда ёзилган ошиқнинг маъшуқасига йўлланган шеърий мактублар) тарзида ёзилган.

² Тавочи – Подшоҳнинг буйруқ ҳамда топшириқларини тегишли жойларга ва одамларга етказувчи ва амалга оширувчи амалдор.

«Кўнгил васлинг давлат тугини кўтарганда,
Жон ҳам ўз хаёlinни шунга йўллади.
Ҳар қайсиси шу муродга етдим деганда
Фалак номуродларни муродига етказмади.

Арзимиз шуки, толеъ юлдузи агарчи иқбол матлаидан пор-
ласа ҳам, аммо нима фойдаки, ҳасадчи фалак гардишидан шараф
буржига етмай қайтиб кетди.

Йўлга чиқиб, хизматкорлик давлати белбогини боғлаган ва
хизматда ҳозир бўлган давлатмандлар қаторига кирмоқчи
бўлган ёронлар маҳрумлик кўзини оёқ кафтларига суркаб, ўрда
томонга қайтдилар (У Оллоҳнинг фазли-марҳаматидир, уни ис-
таган кишисига беради).

Гарчи қуёш узун кунларимда порлаб турса-да,
Мени Исо нафаслига еткурмади.

Агар нурли хотирни шунга қаратсалар ва олий ҳимматни
шунга ташласаларки, кутлуг қўшин байроби шаҳар томон майл
қилса ва кундан кунга ортувчи давлат аркони биргаликда юриш
қилсалар, шоядки, азизлар туфайли бу кўз ёши тўкувчи камта-
рин ҳам ўша саодат ва иқболга, яъни висол давлати шарафига
мушарраф ва [ундан] баҳраманд бўла олсан! Тамом».

УЧИНЧИ БОБ

Уларнинг китоб, рисолалари ва саноги:

«Шавоҳид ун-нубувват»¹, «Нафоҳот ул-унс» (Дўстлик исла-ри); «Нақд ун-нусус»² (Хужжатлар сараси);

Нақшбандия хожалари йўлида ёзилган рисола:

«Ашиъат ул-ламъаот»³ (Порлоқ шуълалар); «Фусус» шарҳи-да ёзилган рисола; Ҳазрати Мавлоно Румий «Маснавий»сидан икки байтига шарҳ ёзилган рисола; «Лавомеъ»⁴ (ялтироқ нарса-лар); «Лавоҳ»⁵ (Равшанликлар);

Ибн Форизнинг «Тоия» байтларидан баъзисига шарҳ ёзилган рисола;

Рубоийлар шарҳи:

Амир Хусрав Деклавий байтига шарҳ ёзилган рисола;

Ибн Заррин ул-Уқайлий ҳадисига (яъни, сўзларига – С.Ф.) шарҳ ёзилган рисола;

Ҳазрат Ҳожа Муҳаммад Порсо сўзларини жамълаган рисола;

«Арбаъин Ҳадис» таржимаси;

Сўфи, нотиқ ва ҳакимларнинг таълимотлари таҳқиқида ри-сола;

Вужуд ҳақида рисола; «Маносики ҳаж» (Ҳажнинг қоидала-ри); Етти китобдан иборат «Ҳафт авранг»⁶ (Етти тахт);

Биринчи – «Силсилат уз-заҳаб» (Олгин занжир), уч дафтардир;

Иккинчи – «Саломон ва Абсол»;

Учинчи – «Тұхфат ул-аҳрор» (Ҳимматлилар тұхфаси);

¹ «Шавоҳид ун-нубувват» (Пайгамбарлик шоҳидлари). Асарда пайгамбарлар ҳаётига оид маълумотлар ва ривоятлар келтирилади.

² «Нақд ун-нусус» (Хужжатлар сараси) 1458-59 йилда ёзилган. Машхур суфий Ибн ал-Арабий номи билан танилган Муҳийиддин Арабий (1165–1240)нинг фалсафий асарлари шарҳлар.

³ «Ашиъат ул-ламъаот» (Порлоқ шуълалар) буюк суфий шоири Фахриддин Ироқий Ҳамадоний (1217–1289)нинг «Ламаъот» асарига фалсафий ва адабий шарҳлар.

⁴ «Лавомеъ» (Ялтироқликлар) араб шоири Ибн Фориз (1181–1234-35)нинг машхур «Май» қасидасига шарҳлар.

⁵ «Лавоҳ» (Равшанликлар) тасаввух қоидалари шарҳи.

⁶ «Ҳафт авранг» (Етти тахт ёки Катта айиқ юлдузлар туркуми) Жомий Низомий ва Хусрав Деклавийларга эргашиб «Ҳамса» яратишга киришади. Кейинчалик яна 2 достон яратиб, етти достонини шундай деб номлаган.

Тўртингчи – «Субҳат ул-аббор» (Покиза кишилар тасбиҳи);
Бешинчи – «Юсуф ва Зулайҳо». «Ошиқ ва Маъшук» деб ҳам аталади;

Олтинчи – «Лайли ва Мажнун»;

Етгинчи – «Хирадномаи Искандарий»;

Яна «Баҳористон» китоби.

Муаммо фанида ёзилган рисолалар саноғи:

Биринчи – «Хулият ул-ҳулал» (Безакли кийимлар);

Яна «Мутавассит» (Восита ўрнида)

Яна «Сагир» (Ёшлар учун)

Яна шеърий «Асгар» (жуда кичиклар учун);

Аruz ҳақидаги рисола;

Қофия ҳақидаги рисола;

Мусиқа илмида рисола;

«Муншаот».

Девонларнинг саноғи:

«Фотиҳат уш-шабоб» (Ёшликнинг бошланиши);

«Воситат ул-иқд» (Ўрта ёшликда марварид доналари);

«Хотимат ул-ҳаёт» (Ҳаёт хотимаси);

Ёзилишига сабаб, тўпланишига боис бўлганим китоблар ва рисолалар:

Жумладан, «Нафоҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс» ки, бундай китобни ҳеч ким ёзган ҳам эмас, ёзишининг имкони ҳамр бўлмаган. Шарҳи шундай: доим менинг ҳаёлимдан ўтар эдики, Ҳазрат Аллоҳнинг яқини Хожа Абдуллоҳ Ансорий (Тангри сирларини муқаддас сақласин!) тариқат соҳиблари ва ҳақиқат арабблари зикрида суфий шайхларидан иборат бўлган бир китоб ёзган эдилар. Уларни беш табақага ажратиб, ҳар йигирмани бир табақа қилиб, китобни «Табақоти машойиҳи суфия» (Суфий шайхлари табақалари) деб атаган эдилар. Ҳаммаси бўлиб юз киши тилга олинган эди. Улардан кейин Шайх Фаридуддин Аттор¹ (Тангри сирларини муқаддас сақласин!) яна бир китоб ёзган эдилар. «Тазкират ул-авлиё» номи остида машхурдир. Шайх

¹ Фаридуддин Аттор (1119–1220) машхур форс шоири, суфий. Аввал табобат ва атторлик билан шугулланган. Кейинчалик дарвешлик ихтиёр қилган. «Мантиқ ут-тайр», «Илоҳийнома» ва бошқа кўп асарлар ёзган.

Абу Абдураҳмон Сулламий¹ (Тангри сирларини муқаддас асрасин!) ҳам бу азизлар ҳақида ёзиб эдилар, номи «Табақати Сулламий»dir. Аммо унда шайхларнинг барчасини зикр этмабдилар ва ўз замондошлари ҳақида ҳам ёзмабдилар.

Ўзларидан кейинги тўрг-беш юз йил мобайнида пайдо бўлган улуг шайхлар ва буюк авлиёларнинг номи у ерда йўқ. Агар баъзиларининг ҳаётлари ҳақида бирор нарса ахтарса, то пиш мумкин, лекин оз ва ҳеч ким бу бузургворларни бир китобда жамъ қилмаган. [Шундай қилингандан эди] замон аҳлига ундан фойда етишар эди. Фалак айланишининг изтироблари ва замон ҳодисаларининг ўзгаришидан бу варақлар ҳам нобуд бўлса, ҳайфларки, бу бузургвор тоифанинг муборак отлари ва қутлуг аҳвол ва сифатлари (ахир яратишдан мақсад-уларнинг шариф вужудларидир) орадан чиқиб кетади.

Замона улугларидан ким бу шариф ишга уриниб кўриши мумкин, - деган [хаёл] кўнглимдан кечар эди. Мен сабр билан қайта-қайта ўй ўйлаб, Ҳазрат Маҳдумга тўхтадим, [лекин] айтишга журъат қила олмас эдим. Бир куни хаёлимга умрга ишониб бўлмайди, бу орзуни гўрга олиб кетасанми, яхшиси Уларга изҳор қилгил, - [деган фикр] келди. Шундан сўнг вақтини топиб, бу муддаони арз қилдим-қизиқ бир ҳол юз бердики, Уларнинг ҳам муборак хотирларига худди ана шу хил фикр келган экан, аммо баъзи монеъликлар сабабли пайсалга солиб юрган эканлар.

«Нафаҳот ул-унс» феҳристида бу ҳақда ёзганлар, ҳар кимки, ўқиса шарҳи билан маълум бўлади.

Бу китобнинг ёзилиш тарихини Улар қуйидагича баён этиб эдилар:

«881 йилда дарвешлар дўсти ва Уларнинг мухлиси, ҳамма машғулотдан тўлиқ фақирлик йўлида ботир Амир Низомуддин Алишер (бу киши ўз хоҳиши ва ихтиёри билан давлат ва эъти болрининг аъло мартабасидан юз қайтариб, таслим ва ризо қадами билан фақирлик ва фонийлик йўлинни қабул қилган) мендан кўнглидан ўтган ва хотирида муҳрланган тарздагидек қилиб илтимос қилди. Бу билан қадимги орзу янгиланди ва илгариги хоҳиш кучга кирди ва таъкид даражасига етди. Бинобарин, чин

¹ Шайх Абу Абдураҳмон Сулламий-(ваф. 1021-22) Куръоннинг кенг тафсирини яратган олим, диний арбоб.

Хұммат ва холисона ният билан ўша истакни амалта оширишга ва топшириқни бажаришга киришилди. Илгариги яхши ахлоқ ва шафқат расмли ўқувчилардан маълумки (Оллоқ авлиёларининг муқаддас руҳлари файзли бўлсин!), бу тўплам асарнинг мутасаддийси ва боисига муқаддас саналардан шайхларнинг нафас уфурлари етишгач ва уларни зиёрат қилувчи дўстлар жонига урилгач, уни «Нафоҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс» («Дил муқаддасликларидан эсан дўстлик бўйлари») деб номланади. Шояд у хотир гўшасидан ўчмагай ва хайри дуо билан ёдлангай».

Шундай қилиб, Улар бу илтимосдан хурсанд бўлиб, уни қабул қилиб, шайхлар аҳволи шарҳида улуғлар [ёзган] китобларни жамъ қилиб, бу оғир ва катта иш билан машгул бўлдилар. Ҳар битган қисмни илтифот қилиб, менга берар эдилар, ўз хузурларида кўриб чиқар эдик. Оз вақт ичиде «Нафаҳот ул-унс» китоби тугалланди ва у соҳиби давлат ҳаракатидан кўп бузургворлар исми олам саҳифасига [ёзилиб] қолди.

Умид шуки, Улар ўқиғувчилардан илтимос қилганлариdek, ҳар кимки, бу азизлар хақидаги ёзилганлардан хурсанд бўлса, [китобнинг] яратилишига боис ва ташаббускор бўлганни ҳам яхши дуолар билан ёд айласа, менга ҳам кўп фойда етказгай, ҳар киши бу китобни ўқишига муваффақ бўлса, айтилган сўзларни мулоҳаза қилгай.

Бу шарафли китоб тугагандан сўнгра ёдимга келдики, Пайғамбар (Оллоқ уни дуо қилсин ва олқишлиасин!) мўъжизалар ҳақида азизлар китоб ва рисолалар ёзганлар, [лекин] Ул Ҳазратнинг пайғамбарлигига умматларнинг ортиши аниқ сабаб бўлганлиги хурсанд бўларли даражада қамраб олинмаган.

Яратилишидан то инқирозга қадар нимаики воқеъ бўлса, Ул Ҳазрат мўъжизаларидан барчасида мавжуд. Ёзганлар эса улардан баъзиларинигина қисқа қилиб берганлар.

Бир куни Улар ҳузурларида шундай сўз ўтар эди. Мен ана шу мақсадни илгари сурдим: «Фоят сўзнинг ҳурсанд бўладиган жойи ва ҳаққи шундай, ҳеч ким уни бажо келтирмаган. Муқаддас замирингиз қандай хаёл қилас эканки, [айтилганлардан] маъқулроқ бўлгай ва дурр тўкувчи қаламингиз қандай нозик фикрларни таҳрир қилас эканки, [ёзилганлардан] зарурроқ бўлгай.

Тасодифан Уларнинг хаёлидан ҳам бу хил фикр ўтган экан. Улар дедилар: «Бизнинг ҳам хаёлимизга бу хил муддао келиб эди, эндиликда сен туртки бўлдинг у хаёл янгиланди. Инишалоҳ, машгул бўлгаймиз».

Мен хурсанд бўлиб, улар ҳузуридан чиқдим. Улар ўша кунданоқ бу ишга керакли китобларни жамълашга машгул бўлибдилар ва «Шавоҳид ун нубувват ли тақвияти яқини ахл ил-футувват» (Пайғамбарлик шоҳидлари, эътиқод аҳлининг художўйлиги) китоби [устида] иш бошланди. Мен яна бир келганимда кўрсатдилар. Хурсанд бўлиб, ҳар кун хабар олиб турар эдим. Оз вақтда тугаллашга муваффақ бўлдилар.

Китоб феҳристида бу фақирни илтифот қилиб шундай тилга олибдилар: «*Оятларни ва мўъжизаларни кузатиб, улар ҳақида рад этувчилар ва [Муҳаммад пайғамбарга] ҳақиқий дўстлардан эшишиб, шундай идрок этдимки, уларнинг баъзилари беҳад ишончга сабаб бўлди. Шунинг учун дин олимлари ва ёзувчилар (Оллоҳ уларни ва барчани дуо қилсин ва олқишиласин!) пайғамбарлик шаҳодатлари зикрида ва пайғамбарлик элчилиги даласида китоблар ёзганлар. Худо баёнида бошқа [шарҳи] ҳоллар ва асарлардан олиб яратганлар. Мен уларнинг баъзиларини мутолаа қилишга мушарраф бўлганимда, мутолаа фойдаси муҳаббатни йўқотмасликни пайравлик ҳавасини тақозо қилди. Менда [уларни саралаш] истаги пайдо бўлдики, улар фойдасидан бошқа мусулмонлар баҳраманд бўлсалар, айниқса ул азизларким, менда уларга нисбатан муҳаббат сидқи ва эътиқод савиммийлиги бор ва унинг устига суфий шайхлар [шарҳи] ҳоллари баёнидаги «Нафаҳот ул-унс»ни ёзишимни истаган эдилар.*

Шундай қилиб, ўша пароканда китоблардаги (арабча: йўқолиб кетиши осон) нарсаларни бир жойга жамъ қилиб, фойдали маслаҳатларки, форсийда ёзилиб эди, қисқача талқин билан ва турли сўзлар билан осонлаштирган ҳолатга келтирилди. Тобеълар камоли тобеълик билан ҳосил бўлади ва камол шаҳодатлиги турличадир [дейилганига] кўра, умматлардан зоҳир бўлган каромат ва фазилатлардан аввал Пайғамбарнинг баъзи мўъжизалари зикр этилди.

Ул Ҳазратнинг баъзи ҳамсуҳбатлари аҳвол ва асарлари (арабча: эргашганлар ва уларга эргашганлардан), то суфийлар

табақасигачаки, аҳволлари баёни қандай бўлса, шундайин тартибга солинди. Натижада Ул Ҳазрат пайгамбарлиги хабарлар воситасида, мўжизалар навъида жойига қўйилдики, ҳеч саодатманд одамда янгилиши нотинчлиги қолмади. Модомики, бу асар ҳақиқат аҳли учун жавонмардлик тариқатининг порлоқ йўлида шубҳасиз қувват ва катта фойда етказа олади, агар уни «Шавоҳид ун-нубувват» деб номланса, узоқ кетилмайди».

Ва «Баҳористон»да шеърият аҳли исмлари қаторида мени шундай тилга олибдилар:

«Соҳиб давлатдурки, замонамиз унинг вужуди билан шараплидир, унинг қадри даражаси ва ҳашамат мартабалари, подшоҳга яқинлигидан қатъи назар, фазл ва адаб бобидаги барча табиий ва ҳосил қилинган фазилатлар бобидаги маънавий мадҳияларга қараганда, шундай баланддирки, уни шеър билан таърифланса-ю назм санъати билан мақтаса [арзиди]. Аммо шариф хотири одоблилик фазилатини ва камтарликни [шу қадар] сингдирганки, ўзини бу тоифа қаторига ўтказган, бошқаларнинг эса уни ўша табақада ҳисоблашлари ва улар сирасида санаашларидан юқори кўтарилган. Аммо инсоф билан айтганда, қаердаки ўша тоифа бўлса-у бошлиқдир, ҳар қачон шу табақа номлари ёзилса-у дафтарнинг юқорисидадир.

Унинг номи дуррлари шундай улугдирки, назмининг ҳар тури унга садаф бўла олур ва шеърнинг ҳар мақоми ундан шараф топа олур. Шеърдаги тахаллуси бу муаммода ҳам яширинганлиги қайд қилинди.

«Навоий» исмига муаммо¹.

Муаммо:

Унинг номини тахаллусларда ҳеч ким топа олмайди,
Топувчилар лабида ундан бир наво бил ва бас.

Агарчи унга табиий қуввати ва қобилияти кенглиги жиҳатидан ҳар икки хил шеър: туркий ва форсий мұяссар бўлса

¹ Муаммо-арабчада яширинган, беркитилган демакдир. Шарқ шеъриятида биринчи байтда (баъзан жумла, ибора ёки бир сўзда ҳам) исм яширинтан бўлади. Шеърдан имо-ишоралар маълум қоидалар асосида ечилади, яъни исм топилали. Муаммо араб алифбосига асосланади. Бу ерла шеър мазмунини бердик.

ҳам, аммо табъининг туркий сари мойиллиги ортиқроқдир ва унинг ғазаллари у тилда ўн мингдан зиёда бўлиши керак. Низомий «Хамса»сига жавобан ёзган маснавийлари ўттиз мингга яқин. Айтиш керакки, у тилда ундан аввал ҳеч ким шеър айтмаган ва назм гавҳарини тешмагандир. Форсийдаги шеърлари жумласидан Хусрав Деклавийнинг «Дарёйи аброр» номли қасидасига жавоби тарзида айтилган асари бўлиб, кўп нозик маъно ва латиф хаёлларни ўз ичига олгандир.

Матлаи будир:

Подшоҳлар тожини безовчи ўтли лаъл,

Бошларида хом хаёлларни пиширувчи лаққа чўғдир.

Баъзилар (яъни, Жомийнинг ўзи – С.Ф.) Ҳижоз сафаридан қайтганда табриклаб, бу рубоийни мактубда ёзган эди:

Эй мовий фалак, инсоф билан айтгил,

Бу иккисидан қайси бири яхшироқ юриш қилди?

Тонг отар [томондан] кўтарилиган сенинг қуёшингми?

Ёки Шом тарафидан чиқсан менинг жаҳон кезувчи моҳимми?

Бошқа бир мактубда эса бу рубоий [ёзилган эди]:

Бу мактуб мактуб эмас, менинг дардларимни дафъ этувчидир,
Огриқ билан қийналган кўнглимнинг оромидир.

Қайноқ дилим ва совуқ нафасим таскинидир,

Яъни, менинг жаҳон кезиб юрган моҳимдан хабардир.

Яна бир янги мактубда бу рубоий [бор эди]:

Агар бутхонада бўлсам, сени сўзлайман,

Агар Маккада бўлсам, сени излайман.

Борлигингда рўпарангда бўлай,

Фойиблигингда кўнгил юзи сен тарафда бўлсин».

Мен Султони соҳибқирон (яъни, Ҳусайн Бойқаро – С.Ф.) замонидаги шоирлар ҳақида ёзган «Мажолис ун-нафоис» номли китобимда Уларнинг васфларини учинчи мажлиснинг аввалида берган эдим:

«У шундай бир қуёшдирки, оламни безатувчи қараши билан бу замон фаҳрланади ва замон аҳлига чексиз шараф муюссардир;
У шундай бир дараҳтдирки, гавҳар яратувчи табъи билан бу

даврон чўнтағи гавҳарларга тўла ва даврон аҳлиниң қўйни ва этаги жавоҳирлар билан лиммо-лимдир.

Ҳазрат Маҳдумий Шайх ул-исломий Мавлоно Нуруддин Абдураҳмон Жомий (Тангри соясини узайтирсин!) дурким, то жаҳон уларнинг ёрқин хотиралари натижаси экан, жаҳон аҳлидан кам бўлмасин ва то осмон айланар экан, уларнинг очиқ кўнгилларининг фойдалари даврон халойиқидан ўксимасин. Модомики, бу асарда зикр этилган жамоатнинг бошлиги ва раиси ул нафис зот ва бу рисолада тилга олинган гуруҳнинг пешвоси ва раҳбари ул ягона гавҳардир, муборак исмларини бу варақларда қайд қилиниши лозим, ва ёзилмаса дилга малол бўлар эди, журъат этилди. Уларнинг гўзал шеърлари шунчалик кўпки, баъзиларини келтирмаклик ҳожати йўқ ва шунчалик машҳурдирки, бир оз ёзмакликка эҳтиёж йўқ. Китобларининг номини ёзилса, бу варақлардан ошаб кетади, асарларидағи дуррларни тилга олинса, осмон дентизи тошиб кетади. Модомики, бу маънини ҳамма билади, дуо билан якунланади.

Рубоий:

*Эй тангри, бу-маъно дурларининг денгизи,
Бу билим ва фазилатлар гавҳарининг кони
Уни олам аҳлиниң жони қилиб яратдинг,
Бу жонни олам элига сазовор сақла!*

Улар «Арбаъин ҳадис»ни форсча назм билан таржима қилаётганларида маълум одатта кўра барча яқин суҳбатдошлардан бу руноқ менга илтифот қилиб, қораламасини бердилар. Мутолаа қилганим сари сўзларидан чаманларнинг чексиз чечаклари ва маъноларидан ҳақиқатларнинг илоҳий нурлари зоҳир бўла бошлади.

Ўша «Арбаъин»ни туркйга таржима қилиш орзуси кўнглимга тушти. Улардан рухсат [олиш] шарафига мушарраф бўлган куниёқ қимматбаҳо жавҳарлар назм ипига терилди ва у гавҳарлар уларнинг қулоқларига етти. Шафқат ва марҳамат юзасидан хайрли дуолар ва таҳсинлар қилдилар. Хутба¹ сининг бошидаги «ҳамд» будир:

*Пайғамбардан элга оқибати хайрли калом
Етказганга мадҳлар бўлсин!*

¹ Китобнинг бошидаги Аллоҳга «ҳамд» (мақтov) қисми

Уларнинг номини бу тарзда шеърга солинди:

*Усафо аҳлиниң пок нурли жоми,
Пок нурли жому, пок нурли Жомий,
Фано сари у мени қўллайди.
Менга муршиду, устоду пирдир.*

Бу сўнгги байтда шогирдлик ва муршидлик даражаси кўрсатилгандир.

Мен Уларнинг ҳузурларида суфийлик рамзлари, ишорат, сўзлари ва истилоҳларини ўрганаётган вақтларда Ҳазрат, соликлар пешвоси Шайх Фахруддин Ироқий¹ (Тангри сиррини муқаддас сақласин!) «Ламаъот» (Шуълалар) [номли асарини ўрганиш] орзуси хаёлимга тез-тез келар эди. Бир куни таваккал билан бу маънини изҳор қилдим. Улар дедиларки:

«Тариқат шайхларининг китоб ва рисолалари оз мутолаа қилинибdir, аммо ҳавасинг бор бўлса, ўшандай бўлсин».

Шундай қилиб, ўша шарафли китоб юзасидан менга дарс беришга киришдилар. Ҳар кун, ҳар дарсда хурсанд бўлиб, мақтар әдиларки:

«Биз «Савонех»² (Воқеалар) мутолаасида мунчалик хушҳол бўлмаган эдик, деб айтар эдилар.

Бир неча дарсдан сўнг сўз қийинлашиб, шарҳга эҳтиёж сездилар ва Шайх Ёр Али шарҳини ва баъзи [бошқа] шарҳларни муборак назарларидан кечириб, дарсни давом эттирар эдилар. [Аммо] кўп мавзуъларда шарҳловчиларга таъна қила бошладиларки, «Бу ёки у сўзниң маъносига етмай туриб шарҳ битибдилар» ва бу фикрни такрор айтганларида мен арз қилдим: «Бундай нозик китобдан бирор ким баҳра топай деса, шарҳларнинг аҳволи бу бўлса, чораси недур. Балки Ҳазрати Маҳдум шафқат юзасидан ўқуғувчилар мушкилини осон қиларлар?!». Шундан сўнг улар «Ашиъат ул-ламаъот» (Шуълаларнинг порлаши) ном-

¹ Фахруддин Иброҳим Ироқий – XIV аср машҳур шайхларидан. Ёшлигига Куръонии ёд олган ва жуда гўзал тиловат қилган. Асли ҳамадонлик, «Ламаъот» номли китоби ва шеърлар девони бор. У 1388 йилда вафот этган. Қабри Дамашқда устоди ва пири Ибн ал-Арабий мазори ёнидадир.

² «Савонех» – Аҳмад Фаззолийнинг форсийда назм ва насрда ёзган ишқ ҳолатлари ҳақидаги гўзал асари.

ли, бу хил китоб ва рисолалар орасида ҳали шундайи ёзилмаган, шарҳ яратдилар.

У шарҳни ёзишда «Фусус» (Қимматбаҳо тошлар), «Футухот» (Күшойишлар), «Нусус» (Далиллар) ва «Фукук» (Халосликлар) ва кўп муаллифларнинг энг муҳим муборак китоблари ни гарчи бирортасига қарагани эҳтиёж бўлмаса ҳам назардан ўтказар эдилар.

Шундай қилиб, бу шарҳ билан «Ламаъот»ни улар қошида тугаттим. Кимки у китобни ўқиса, мен бу варакда ёзган сўзлардан далил фикрлар топади. Бундай давлат замон одамларидан оз кишига, балки ҳеч кимга мушарраф бўлмабди (арабча: Худо хоҳласа унга Оллоҳнинг марҳамати бўлгай!).

Бир кун мени муаммо фикри банд қилди. Бу соҳа устоди Мавлоно Шарафуддин Али Яздий¹ (Оллоҳ раҳмат қилсин!) бу фанни жамълаб, унинг намояндлари номини агадийлаштириди. Бу давргача табаррук одамлар китоб ва рисолалар ёздилар, бу фанда турли қоидалар ва истилоҳлар пайдо бўлди. Аммо истилоҳларини тартиб билан изоҳламаганлар. Масалан, қоидалар аввалида маҳсус ишораларни тушинтиришда далиллаш учун мисолга муаммо келтирибдилар, аммо «таркиб», «таҳлия» ва ҳоказо [атамаларки] янги шугулланаётган одам улардан бехабардир, буларга мисол эса муаммода мавжуддир. Шарт шундай эдики, бир муаммода бир қоидадан бошқаси зикр этилмаса. Бир қоидани ўзлаштирилгач, бошқаси тушунтирилса. Агар мазкур бўлган қоида қайтарилгудек бўлса, айб эмас. Мен шуларни ўйлаб ўтирган эдим, Ҳазрат Маҳдум ташриф буюрдилар. Мен курсанд бўлиб, пешвоз чиқдим. Улар таскин топиб, дедиларки: «Юзингда шодонлик зоҳир бўлди, не ҳолинг бор?» Мен дедим: «Ҳазрати Маҳдумнинг шариф қадамлари шодлик сабабдидир, аммо бу хил хаёлим ҳам бор эди», - деб ўтган аҳволни сўзлаб бердим. Улар ниҳоятда хушхол бўлиб, таҳсиллар қилдилар ва дедилар: «Ҳаққи ҳам, шарти ҳам шуки, сен хаёл қилибсан».

Уларни бу қадар хушхол кўргач, айтдимки: «Рози бўлсангиз ана шу йўсинда бу фан қоидаларига оид қисқа бир асар ёзсан».

¹ Шарафуддин Али Яздий (ваф. 1454 й.) XV аср машҳур тарихчisi-«Зафарнома» муаллифи «Ҳулали муттарраз» (Нақшлар тикилган шойи) асари муаммо қоидалари ҳақида ёзилған.

Улар дедилар: «Сен бу ташвишни тортма». Ўшандада икки-уч кун ичида шеърий рисолани ёздилар. Қисқа бўлишига кўп ҳаракат қиласалари учун анча қийин ва сиқиқ чиқибди. Шундайки, янгидан шугулланётган одам осонлик билан тушуна олмайди.

Мен яна истадимки, амр қилинса, бундан осонроқ ёзса бўлади, - деб вақт топиб, «Муфрадот»ни яратдим ва ҳузурларига етказдим. Маъқул бўлганини шундай кўриш мумкинки, қанчалик кўп рисолалар мавжуд эканига қарамай, фарзандларига ўқиш учун [шу асарни] тавсия қилдилар. У муаммо фанини шу рисола асосида ўзлаштирги.

Улар «Ҳафт авранг»ки ҳар сўзи етти иқлимга асос, ҳар ҳарфи етти юлдузга безакдир, «Субҳат ул-аҳорки, уларнинг ихтироъларидир, у баҳрда маснавий айтишмаган, у таркиб ва усул билан шеърий китоб яратилмаган, китоб охири ва хитоб хотимасида уни зебо маъшуқа ва иффатли олам безагини ноз ва ғамза билан кўрсатиб¹, қабул этиш нияти ва назарга олиш илтимоси қилибдилар. Бу шеърлар ўша ерда келтирилган:

Ё раб, бу гўзал ҳурлар рашкини уйғотувчини,
Ва бу жаннат богининг гўзалини,
Ҳар бир ҳушёрнинг кўнгил ва кўзига,
Манзур бўлиш муваффақиятига эриштир.
Хусусан бу фақирлик йўлидаги ботирга ҳам,
Ботирлигидан уни номи икки шер бўлган,²
Улардан бири дин йўлидаги Худонинг шеридир,
Бошқасининг панжаси ҳам ов учун очиқдир.

Бу ожиз камбисот ва бечора заиф шундай лутф-марҳаматлар қаршисида нима ҳам дея олгайман. Аммо каминаи камтарининг туҳофаси сифатида «Ҳамса»нинг биринчи дафтари «Ҳайрат ул-аброр»да уларнинг васфларида, таърифга сигмас, ёлворишлилар қилибман, бу байтлар ўша ердандир:

Маснавий:

¹ Яъни, Жомий китобини гўзал мазмун ва юксак бадиият билан таъминлагани ҳақида сўз кетмоқда

² Ҳазрат Али Мұхаммад пайгамбарнинг күёви, тўртингчи халифанинг лақаби Асадуллоҳ (Оллоҳ шери) бўлган. Шунга кўра Жомий Навоийни икки шер исмли деб таърифламоқда.

*У бугунги кунда тариқатнинг қутби,
Хақиқат сирларининг кашф этувчисидир.*

*Унинг кўкси-хақиқат дурларга хазина,
Кўнгли-маънолар юзига ойина.*

Унинг ўрни етти осмондан ҳам юксакда.

Етти фалакнинг мушкил [ишлари] унинг олдида ҳал.

Маскани-софлик мадрасаси,

Тураг жойи-дўстлар хонақоҳи.

Кўринадиган жойи-юксак осмон гулшани,

Сув ичадиган жойи-моҳиятча кўриш ва билиш чашмасидир.

У кўтарган сўз қасри шу ҳадар баландки,

Унга ҳатто осмон ҳам сиртмоқ сола олмайди.

Бу қасрга шайтонлар хас-хошоки илашмайди,

Чунки унда фаришталар тўдаси қанот қоқиб учади.

[Уларга багишлиган] достондаги байтлар 60 та бўлиб, ҳузурида икки «Ҳамса» – «Ҳамсатайн» сўзи билан тилга олингани сабаби ва улар «Туҳфат ул-аҳрор»ни яратганлари ва тугатганларида менга ҳаммадан илгари кўрсатганлари мен «Ҳайрат ул-аброр»ни шеърга солаётганим кўзда тутилади, ўқиган одамга маълум бўлади.

«Ҳафт авранг» китобидан «Юсуф ва Зулайҳо» достонники, («Ошиқ ва Маъшуқ» деб ҳам юритилади) Юсуф ҳусни ва Зулайҳо ишқидек маълумдир, охиридаги подшоҳ дуоси сўнгида мен ҳақимда шундай деган эдилар:

Маснавий:

Шоҳ ва аркони давлатга муборак [бу зот],

Арслон ҳайбатли ва шер савлатлидир.

Хусусан у мард йигит азалдан,

Насаб ва исмда шер, яна шердир.

Мардлик жангалининг ботири бўлгани учун,

Жаҳон мардлари ичида номи икки шердир.

[Уларнинг бири] даврон қалъаларини қўпорувчиидир,

Бири эса қулонларга панжа урувчиидир.

Муаммо йўли билан ундан номини чиқардим,

Оддий одамлар хаёли ундан узоқдир.

*Акс ҳолда фаҳму идрок нима қила оларди,
Бу пок гавҳар юзларча қутичаларга яширгандир.
Табъи шеърда қилни қирқقا ажратади,
У қилдан эса қалами учи билан шеър түқийди.
Бу мушкин сочдан кўнгилга тузоқ қўяди,
У ширин шеърлардан кўнгилларнинг тилагини беради.
У биридан ошиқлар дили бандга тушади,
Бу бирисидан эса гўзаллар лаби тотли табассум қилади.
Инсонларга нур иниши тугагани каби,
Бу равшан нафаслар уни зикри билан охирга етади.
Чиндан ҳам одамийлик коргоҳида,
Ундан бошқалар маҳрамлик йўлини кам топади.
У токи олам даврининг ҳадяси экан,
Мискинлар табъини шоду хуррам қилаверади.
Кўнгил олам худоси билан бўлсинки,
Оlam ҳадяси унинг ёдига келмасин.
Сўзни дуо билан тутатдинг,
Тилни авф сўрашга чогла, эй Жомий.*

Уларнинг бу маснавийлари баҳрида менинг «Хамса»даги «Фарҳод ва Ширин» яратилгандир. Уларнинг мадҳларида ажониб сўзлар айтибман. Ҳаммасини бу ерда келтириш сўзнинг узайишига сабаб бўлади. Аммо бир неча байтни келтирмай бўлмайди. Сўз таърифида бир неча сўз деб, Шайх Низомий билан Хусрав Дехлавий (Тангри сиррларини муқаддас сақласин!) ларга мадҳиялар ўқиб, шу хилда уларнинг мадҳини ҳам бундай қилибман:

*Кел, эй соқий, жоним жўш урмоқда,
Бу икки шоир¹ ёди билан бир қўш пиёла [май] келтир.
Уларнинг ишқида икки қадаҳ ичиб,
Жомий майи мадҳига киришай.
Хусрав ва Низомий икки фил бўлса,
Жомий юз фил чоглиқ бор.
Муҳаббат жомини қуйқасигача ичган ўша,
Ҳозирги кундаги Зинда пили Жомий² ўша.*

¹ Низомий ва Хусрав Дехлавийлар назарда тутилади.

² Қаранг: ушбу китоб, 7-б.

Уни ваҳдат майидан гоят маст кўриб,

«Зинда пили» Ҳазрат деб атаганлар.

У май дурдларидан хуруш қилгани учун,

Сафо аҳлга ундан қолгай май қуйқаларини ичади.

У ҳақиқат майини ичар пайтда,

Қадаҳ осмондек бўлса-да бир қултум қўймай симиради.

У-фано тимсолидир,

Унинг таърифи оламни тутган.

Фано унинг вужудини қамраган,

Йўқ ўрнида бор пайдо бўлган.

Фано даشتida шундай йўқ бўлганки,

Яширин ёзувларни катта йўлда сайр қилгандек тушунади.

Бу хатнинг нуқтаси йўқ,

Бу эса ақл олдида йўқликдан бошқа нарса эмас.

Фано мулкида жисми йўқдекки,

Уни катта қоралик деб идрок этади.

Жаҳонни кўркувга сола олади,

Бир яширин, нуқта орасида эса йўқола олади.

Унинг ўзини бир чексиз жаҳон деб билгил,

Камолотин эса ўзидек бир жаҳон деб билгил.

Жаҳон ичра жаҳондек иқтидор топган,

Икки жаҳон халқига ҳайрат солади.

Уни жаҳон эмас, катта олам дегил,

Жаҳондаги энг сўнгги мақсад дегил.

Нимаки «кичик оламда»¹ мавжуд бўлса,

Ҳаммаси бу «катта олам»² да мавжуд бўлади.

Бу мадҳиянинг давоми узун, мисол тариқасида бир неча байт келтирилди, холос.

Улар ўз «Лайли ва Мажнун» китобларидағи сўз бошида шундай деб ёзганлар: «Баъзи ой ва йил доирасидан четга чиққанлар зикрида ва баъзи хол нуқтасининг марказида ўтирганлар дуосида» ва унда рамз ва ишоралар билан тахаллусимни

¹ Олами сугро-кичик олам деб суфийлар бу дунёни атаганлар.

² Олами кубро-катта, улуғ олам деб, эса инсон қалбини, унинг ўзини атаганлар.

тилга олиб, мени ўзларига дўстликдан баҳраманд ҳам ўз муҳаббатлари билан аржуманд қилибдилар. Мана бу тарзда:

*Соқий, узоқ йиллар турган майдан бер,
У эритилган ёкут ва суюқ лаълдан бер.*

*У майки, ундан дўстлар ичсинлар,
Бир-бирларига меҳру вафо кўрсатсанлар.*

*Ҳуркканларга ором берсин,
Кесилганларга пайванд бўлсин.*

*Дўст агар дўстга пайванд бўлса,
Орзуларнинг дарахти унумли бўлади.*

*Дўст-умид хазинасининг калидицир,
Дўст-абадий айшнинг хуш хабарчисидир.*

*Мавжудлик мақсади дўстдан бошқа нима бўлиши мумкин,
Бу савдо ва фойда дўстдан бўлак ким учундир.*

*Ҳаётнинг аввалидан охиригача,
Бирор күш дўстдек парвоз қила олмайди.*

*Хусусан ошнолик боғидаги
Вафо шохида Навоий туради.*

*Яъники, Навоий лутф қиласа,
Шикасталар дилини эркалайди.*

*Бу иш ўрнида бошқа иш бўлмайди,
Барча жаҳон дўстлари шу дўстга фидо бўлсин!*

Мен ҳам «Хамса»даги шу номдаги достон достон аввалида Улар мадҳида алоҳида қисм ёзибман. Бу байтлар ўшандандир:

Маснавий:

*Сўз гулшанининг очилган атиргули,
Илм оятини варақ ба варақ кезувчиси.*

*Унинг қадри осмон баландлигида,
Қуёш эса тагида соядек юради.*

*Икки кавушидан малак ҳал тайёрлаб,
Боши оғриса сандал [ўрнида] суртади.*

*Букилган ҳассаси бошида шундай қудрат борки,
Икки жаҳонни тортмоқ учун илмоқ бўла олади.*

*Учидаги найзаси газабга минса,
Дев ва шайтонларни кўр қила олади.*

*Тасбекига терилган юз дона,
Юз файз қүшини овлай олади.*

*Доналар белидаги ипни,
Жағон элинга мақкам ип деб бил.*

*У ювинадиган обдастаси¹ фалак денгизидир,
Хар бир томган томчиси-ноёб дуррдир.*

*[Обдастанинг] бўйни-унинг абадийлик эҳсонидир,
Ундан ҳаёт суви оқади.*

*Пошнаси теккан ер-муриллар давраси бўлиб,
Давр аҳли учун саодат халқасидир.*

Улар «Ҳафт авранг»нинг еттинчи дафтари «Хирадномаи Искандарий достонида китоб тугалланиши ҳақида ёзib шундай дебдилар:

Маснавий:

*Кел Жомий, умр бўйи машаққат чекиб,
Кўнглингдаги «Беш хазина»ни дунёга чиқардинг.*

*Сенинг бу «бешлигинг» шундай кучли панжа бўлдики,
Ундан дарё пўртганасининг қўли буралиб кетди.*

*Икки бошли қалам-ажаб аждаҳодирки,
Гавҳар хазиналарини тўкиб солади.*

Одатда аждаҳо хазина олдидан жой олади.

Лекин хазина туғадиган аждаҳо кам топилади.

*У аждаҳо сенинг муштингда хазина бўлди,
Унга илон бармоқларини чирмашиб олди.*

*Бу хазинадан илон гавҳарсочар бўлиб,
Бутун олам этагини гавҳарга тўлдириб юборди.*

*Қарасам, хазина тортувчи қаламидан,
Бу ўтар дунё «Беш хазина» билан тўлибди.*

*У «Бешлик»²ларга, сенинг «Бешлигинг» қачон tengлашади?
Уларнинг бир хазинаси сенинг юз хазинангдан яхшимидир.*

*Айниқса «Бешлик»ка қўл урган,
Ганжадан туриб шерга панжа отган,*

¹ Ибрики вузу – сўфиларнинг таҳорат учун ишлатадиган сопол обдастаси.

² Низомий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»лари кўзда тутилади.

Туркий тилда ажойиб бир нақш яралди,
Жоду дамлар лабига муҳр бўлиб босилди.

Бу қаламга фалак оғаринлари бўлсин,
Чунки бу гўзал нақш ўша қалам туфайли яралди.

Форсий гавҳар [эгалари]га-
Форсча назм дурларини терувчиларга раҳм қилди.

Агар у ҳам форсийда ёзганда,
Шоирларда сўз айтишга мажол қолмасди.

У мўъжизали назм мезонида
Низомий киму Хусрав ким бўларди.

У бошқа бир тилда сўз юритганидан
Ақл учун фарқ ажратиш имкони қолмади.

Қандай яхшики, сенинг табъинг-сўз устодидир,
Қаламинг калиди-сўз очувчиdir.

Равнақдан қолган, хорлик
Бурчагидан ўрин олган [туркий] сўзга,

Сен бошқатдан обрў бердинг,
Уни ижод майдонига сурдинг.

Сенинг фикринг нури туфайли у сафо толти,
Лутфинг навосидан у наволи бўлди.

Мен бу назм дараҳтини парвариш этарканман,
Юрак қони билан ҳосилга киритарканман,

Сенинг сухандонлигингдан,
Илмий сўз юритишишингдан бошқа сабаб йўқ [деб биламан].

Ваҳоланки, мен уни безаганимда
Ҳеч кимдан на эҳсон, на таҳсин истар эдим.

Бахилнинг эҳсонидан нима чиқарди-ю,
Нодоннинг мақтovидан нима келарди.

Сўз лутфи билан сени мақтарканман.
Сени ўз билимим чегараси, деб кўрсатдим.

Молу мартаба гарчи жонни парвариш қилса,
Сўз камоли ҳаммасидан юқорироқдир.

Бу кўхна фалак бир варакайига айланишдан тўхтар ҳам,
Лекин жаҳон бор-сўз қолади.

*Сўз ҳар қанча ва доимо боқий бўлмасин,
Хомушлик ажаб дилкаш ва жонга ёқимлидир.*

*Кел, эй соқий, бир дилкаш жом келтириш
Оловдек иссиқ ва тиниқ май келтириш.*

*Токи у дилкаш жомга лаб қўйялиқ,
Ҳамма қаламу дафтарларни оловга урайлик.*

*Кел, эй созанда, чанг тезлатиб юбор,
Чолғу меҳроби билан куйни юксалтириш.*

*Кўнгил қулоғидан пахтани олайлик,
Бутун вужудни кулоққа айлантириб, дам олайлик.*

Мен ҳам [охирги] достон аввалида уларнинг мадҳида ёзган-
ларимдан бир неча байт келтириш билан [сўзни] қисқа қиласман:

Бирор ўз қаламини байроққа даста қилиб,
Сўз мамлакатининг ялписини қўлга киритди.

Найза ўрнига қўлига қалам олиб,
Сўз иқлимини бошдан-оёқ ўз мулкига айлантириди.

Билим осмонининг порлоқ қуёши-у.
Куёш эмас, сўз жисмининг жони-у.

Қалами жадаллик билан ўт сочиб боради,
Маънодор сўзлари ҳангомаси янада қизиб боради.

Ўша ўтга назм шамъини тутиб,
Маънолар зулматини ёритади.

Унинг табъидан маънолар суви оқади,
У сўзлар тириклик чашмасидан қайнаб чиқар эди.

Ўша чашмадан сув берар экан,
Сўз санъатининг ўлган танасини тирилтиради.

Унинг озода табъи хурсандчилик истаганда
Шеър жомига сўз бодасини қуяр эди.

[Бу майнинг] бир қатраси [эса] элни маст қиласар,
Маст қилибгина эмас, майпараст қилиб қўяди.

[Тўла] жом эмас, ундаги бир қатра намнинг
Сизиб оқишиёқ оламни маст қиласар эди.

Шу хилда маънолар жомини,
Малакларга ҳам дўстоналик билан тутар эди.

Унинг жомидан май ичувчи бўлиб,
Осмон суфийлари косагулга айланардилар.
Мастона жомга беҳад берилиб,
Майхонага хирқаларини гарав қўярдилар.
Янги ойни жоми ҳилолий қилиб,
Қанчалик тўла бўлса ҳам бўшатардилар.
Сархушликдан ер сипирувчига ўхшаб [қўлларини] икки
қанотдек қоқиб,
Гоҳо қўлларини ёзиб, гоҳида оёқларида сакрап эдилар.
Юксак осмон эли бу аҳволга тушсалар,
Бу олам элининг ҳоли қандай бўлишини ўйлаб кўрчи?
Достондаги мадҳия 50-60 байт келади, ҳаммасини ёзилса,
сўз узайиб кетади, деб тўхтатилди.

* * *

Мен Имом Али Мусо ар-Ризо (Аллоҳнинг мақтови унга бўлсин!) зиёратидан улар вафот этган йиллари шаҳарга келдим. Одат бўйича аввал уларникига тушдим. Менга ўзларининг муборак хатлари билан ёзилган девонларини иноят қилдилар. Мен илтимос қилдимки, Мир Хусравдан бошқа шоирлардан бир неча девон тартиб қилганлари эшигилмади. Аммо улар бир неча девон тузганлар ва ҳар қайсига бир муносиб ном ҳам берганлар. Сиз ҳам бу девонларингизга муносиб отлар қўйсангиз. Улар қабул қилдилар. Икки кундан сўнг яна уларникига келдим. Кўйниларидан бир парча чиқариб, менга бердилар: девонлари учун феҳрист тузибдилар ва ҳар бирини бир ном билан атабдилар. Ва бу ишга мен боис бўлганимни ҳам баён қилибдилар. Ҳозир куллиётларида девонлар бошланишида ёзилган ва у феҳристда «ҳамд» ва «наът»дан сўнгра шундай баён қиладилар:

«Кўринадики, бу камина аслий табиат ва тутгма қобилият туғали, оқибати қутлуғ сўз санъати хукмлари ўқларининг нишонаси исми сирлари жавҳарларининг садафи бўлғани сабабли ҳаргиз ўз вақтларини назм ва наср яратишдан фориғ топа билмади ва холий қила олмади. Бинобарин, йил ва ойларнинг ўтиши, замон ва даврларнинг айланиши билан насрый асарлардан турли-туман рисола ва китоблар, маснавийлардан хилма-хилдафтарлар, қасида ва ғазаллардан алоҳида-алоҳида девонлар тўпланди. Бу вақтларда ҳижрий тарихининг тўққиз юзга тўлишига

уч йилдан ортиқ¹ қолмаган эди, дарвешлар дүсті ва мухлиси, балки улар дүст тутган ва ихлос қўйғанлари Низомуддин Алишер ўзининг шарафли ҳимматини кўрсатиб, сони учга етишган қасида ва газаллар девонини учта тоза писта мағзи бир пўст ичидага парвариш топганидек бир жилдга бириктирилса ва ҳар бири маҳсус бир исм билан номланса, бу билан дудмоллик ва аралашлиқ тұхматидан халос бўлинса, деб мендан илтимос қилди.

Бинобарин, яратилиш вақтлари мулоҳазаси билан биринчи девон йигитлик пайтларида-тинчлик ва омонлик замони аввалларида юзага келганилигидан «Фотиҳат уш-шабоб» (Ёшликнинг бошланиши) деб атади; иккинчи девон тирикчилик кунлари машаққатларининг ўргаларида тартиб топганидан «Воситат ул-икд» (Богланиш воситаси) деб, учинчи девон ҳаёт охирларида тузилганидан «Хотимат ул-ҳаёт» (Ҳаёт хотимаси), деб номланди.

Аллоҳнинг марҳаматига умидворлик аёндирики, ҳамма азизларнинг номи яхши ишлари ва ёқимли сўзлари воситаси билан рўзгор саҳифаларида қолади:

Рубоий:

«Бу жафоларга тўла фалак ҳеч қачон
Бизнинг номимизни борлик саҳифасидан йўқотмасин.
Чунки унинг боқийлиги дастлабки ўлимдан сўнг
Донишмандлар айтишича, иккинчи ҳаётдир».

Мен уларнинг ҳузурларида бу феҳристни ўқиганимда, менга ҳам амр қилдиларки, «Сенинг ҳам туркий тилдаги шеърларинг кўпайиб кетди, ҳар бирини бир исм билан саралагил, ҳар қайсими бир ном била кўрсаттил».

Уларнинг амрига итоат қилиш вожиб эди-мен аввалги девонимки болаликда гўзал шеърнинг ажойиблиги бор «Гаройиб ус-сигар» (Болаликнинг гаройибликлари), деб от қўйдим. Иккинчи девонки, ёшлиқ даврида маъно нодирликлари назмга кириди «Наводир-уш шабоб» (Ёшликнинг нодирликлари) деб атадим; учинчи девонки, умр ўртасида яратилган бадиий нозик фикрлар бўлгани учун «Бадоеъ ул-васат» (Ўрта яшарликнинг гўзалликлари) деб ном бердим; тўртинчи девонки, қариллик йилларидағи

¹ 897 ҳижрий/1491-92 милодий йил.

фойдали фикрлар йигмасидир «Фавойид ул-кибар» (Қариликнинг фойдалари) деб исм қўйдим.

Умид қиласанки, ёш ва катта, қари ва навқиронларнинг хотираларига ёқимли ва кўнгилларига зарурый бўлгай!

* * *

Устод Қулмуҳаммад кичик эканида, мусиқа ўрганар эди. Янада чуқурроқ ўрганишга интилиш ва яхши ишлар яратгани шухрат тутди. Менда орзу пайдо бўлдики, бу соҳанинг илмини ҳам эгалласа. Мавлоно Бу Али Шоҳ бўка¹ бу фанда замонанинг тенгисизи эди, унга тавсия қилинди. Гарчи ҳозирда қорадори ка-софати унинг ақл зийнатидан маҳрум қилибди. Ўша пайтда бу фанда «Асл ул-васл» (Васлнинг асли) номли китоб ёзди. Шунингдек, Мир Муртоз, Хожа Шиҳобуддин Абдуллоҳ Марварид ва Мавлоно Биноийлар² ҳам бу соҳада рисолалар яратдилар. Аммо барчалари ўз истеъоддларини кўрсатишга [жазм қилганларидан] ўрганувчиларнинг яхши баҳраманд бўлишлари қийин эди.

Уларнинг (яъни Жомийнинг – С.Ф.) менга иноят ва илтифотлари борлиги туфайли мусиқа ва адвор³ ҳақида рисола ёздиларки, бу фанда бу асарларидек янги ва фойдалиси йўқдир.

Ўша пайтларда мен Мир Хусрав Дехлавийнинг «Дарёйи абпор»ига Марвда татаббуъ қилиб, юқорида айтилгандек, уларга бағишлигар қасидада 20 дан ортиқ байт муаммо тариқаси ва истилоҳида ёзилган эди. Улар бунга жавобан муаммо тариқасида бир қасида ёзиб, кўп нозик маънолар ва ажойиб таркиблар киришиб, юборган эдилар. Ўша шеърнинг матлаи будир:

*Эй комил, доимо жоҳилдек давлатни ўйлайсан,
Мақсадинг мартаба-бойлик бўлгани учун сени комил эмас,
жоҳил ҳисоблайман.*

Бир гал менинг туркча матлаим:

*Очмагай эрдинг жамолинг олам аро кошки,
Солмагай эрдинг бори оламга ғавғо кошки-*

¹ Мавлоно Бу Али Шоҳ бўка – мусиқий илм устоди. Навоий унинг мусиқа на-зариясига оид «Асл ул-васл асарини ёдга олади.

² Мир Муртоз, Абдуллоҳ Марварид, Биноий – Навоий даври шоирлари. Мусиқа билан ҳам шугулланганлар.

³ Адвор – мусиқа илми. Жомийнинг мусиқий рисоласини таниқли шарқшунос олим А.Н. Болдирев рус тилига таржима қилиб 1960 йилда нашр эттирилар.

Эл орасида шуҳрат тутиб кетган ва Подшоҳ ҳазратларининг сұхбатларида ҳам күп ўқилар эди. Унинг овоза ва шуҳрати шударажага етдики, Ҳазрат Махдум ҳам эшишиб, жунбешга келиб, шу баҳр, қоғия ва радифда шеър ёзмоқчи бўлибдилар. Бу орзу пайдо бўлгач, туркий тилда шеър айтишга илтифот қилмас эдилар, бир форсча газал ёздилар, матлаи будур:

У гўзал дилдор дийдорини кўрсам кошки эди.

Кўзимни унинг оёги тупрогидан равшан этсам кошки эди-

Подшоҳ ҳузурларига юбордилар. Маъкул тушгач, Подшоҳ ҳазратлари эҳсон қилиб, таҳсинлар ўқиб ҳукм қилдиларки, уларнинг бу газалига мусаддас боғлагайман. Менга буюорилгани учун узрли бўлсам ажаб эмас. Мусаддас ёзилгач, Подшоҳ ҳазратлари таҳсинлар айтиб, эҳсонлар қилиб қораламасини уларнинг ҳузурларига юбордилар. Улар яна қуллик юзасидан илтифотлар қилдилар. Матлаи бў хил ёзилган эди:

Дўст кўйини ватан қилсам кошки эди.

Унинг оёги тупрогига юз суртсам кошки эди.

У баланд сарв ўз кўчасидан чиқса кошки эди,

Оlam безаги [бўлган] юзидан парда кўтарса кошки эди.

У гўзал дилдор дийдорини кўрсам кошки эди,

Кўзимни унинг оёги тупрогидан равшан этсам кошки эди.

ХОТИМА

Улар ҳузурида мен таълим олган ва фойдаланган китоб ва рисолалар рўйхати:

Биринчи – улар ёзган «Қофия»¹ рисоласики, бу фанда бундай асарни ҳеч ким билмайди.

Яна «Муаммо»нинг иккинчи рисоласи. «Ҳулият ул-хулал»дан кейинроқ ёзилган;

Яна уларнинг «Аруз» рисоласи;

Яна «Лавоек»дирки, суфий шайхлар ҳақида ёзилган, ундай рисола ҳеч бир ёзувчининг қаламидан ва ҳеч қандай қаламнинг тебранишидан юзага келмаган;

Яна «Лавомеъ» рисоласи, бу ҳам шу йўлда ёзилган. Шуъланинг нури сўфилик маслагига мансубларга маҳрумлик қоронғу тунида ҳидоят-тўғри йўл топиш шамъи кабидур, балки [Оллоҳнинг] марҳамати машъалининг нурларирид.

Яна «Шарҳи рубоиёт»дир, бу шу мавзууда ёзилган-фано йўлида худодан бошқа[лар] мотамида тўрт такбир²ни бажариш шуни мутолаа қилганда муяссар бўлади.

Яна шу мавзуудаги «Ашиъа» рисоласи бўлиб, яшинининг ҳақнашидан хира кўзларга равшанлик, қуёшининг шуъласидан қоронги кўнгулларга ёруғлик етишади.

Яна «Нафаҳот ул-унс»дирки, дўстлик жаннатидан жон димогига ошнолик шабадаларини, муқаддаслик гулшанидан руҳ димогига улфатлик елларини етказади.

Яна «Шавоҳид ун-нубувват» бўлиб, сўzlари имон дараҳтларини авлиёлар анҳори билан сероб [қиласи] ва маъноларига эътиқод дараҳти меваларини таҳқиқ булутлари ёмгири билан соғ асалга айлантиради.

Яна баъзи шайхлар (тангри сиррларини муқаддас сақласин!) рисолаларидан: Жожа Муҳаммад Порсо (тангри сиррини муқаддас сақласин!)нинг «Кудсия» (Поклик) Ҳазрат авлиёлар кутби Баҳовуддин Нақшбанд (Оллоҳ раҳмати бўлсин!) жаннат каби мажлисларида ул Ҳазратнинг мўъжизали баён тилларида тутган ҳақиқатлар ва маънолар бўлиб, баъзи ўринбосарларки, жамъ қилган эмишлар, мазкур Жожа Муҳаммад унга маънолар битиб-

¹ «Қофия» рисоласи – қофия илми ҳақидаги Жомий асари.

² Фанонинг тўрт такбiri – фонийликнинг тўрт йўли; такбир-худони ўйлаб «Оллоҳ акбар» иборасини айтишилик;

дилар, ўқиғувчилар учун унинг нозикликларини ва англаш қийин жойларини изоҳлаб берибдилар.

Яна Ҳазрат шайхлар шайхи, миллат ва диннинг фахри Иро-қийининг «Ламаъот» асарики, Ҳазрати Маҳдум у китоб юзасидан менга дарс берган пайтларида айтар эдилар: «Бу китоб билан нодон ва беўшов қилиқли ҳам қўпол табиатли кўп машғул бўлгани учун хос кишилар қаршисида бадном қилган эмишлар. Шунинг учун бу китобнинг яхши жиҳатлари яширин қолган эмиш». [Буни] ғоят хурсанд бўлиб, севинчга тўлиб сўзлар эдилар. Уларнинг шарҳ ёзишларига ана шу [суҳбатлар] сабаб бўлди. Бу китоб таърифида [юқорида] айтилганлар кифоя.

Яна Ҳазрат Ҳожа Убайдуллоҳ (қабри ёргу бўлсин!)нинг оталари тавсияси билан ёзган рисолалари¹дир. Фақру фано йўлида кам ўғилга бундай давлат мұяссар бўлганки, ота амри билан бу хил лойиқ хизмат қилинган ва шундай ажойиб амр бажо келтирилган бўлсин.

Яна яратган ҳазратнинг яқинлари Ҳожа Абдуллоҳ Анзорий (Тангри сиррини мұқаддас сақласин!)нинг «Илоҳийнома»сидирки, уни васф этишда қалам тили ожиз ва лол, қалам тебратувчинг қалами гунг ва дудуқдир.

Яна «Хамса» била «Ҳафт авранг»ларини кўпроқ қисмини қиёслаш йўли билан улар ўқиганларида қулоқ солиб эдим ёки улар эшитганлар-мен мажлисларида ўқиган эдим.

Яна шунингдек, баъзи рисолалар борки, гарчи дарс олиш ёки мұқояса қилиш маъносида уларнинг ҳузурларида ўқимаган эсам-да, аммо баъзи мушкул [ерларини] улардан сўраб, таҳқиқ [қилдириб] олар эдим.

* * *

Агарчи одатларга хилоф [ишлар билан] Ҳақ таоло амри билан шуғулланмас эдилар ва покиза ҳаётлари «Маломатия»² та-

¹ Ҳожа Аҳрорнинг «Волидия» рисоласи назарда тутилади..

² Маломатия – IX асрда Нишопурда пайдо бўлган таълимот. Унга кўра маломат аҳли (яни шу таълимотни қабуя қилганлар) ўзларининг малакаларини ошириш, юракларини покиза тутиб, сунний мазҳабга қатъий риоя қилишилари керак эди. Лекин уларнинг бу ҳаракат ингилишларини ҳеч ким сезмаслиги, билмаслиги шарт эди. Зоҳирда улар бошқалардан фарқ қилмаслиги ва ўзгалар уларга бирор маломат қилсалар хафа бўлмасдан, бу билан фахрланишлари керак эди.

риқатини шоирлик ва муллолик йўлида яширин тутар эдилар, баъзан Улардан қизиқ бир нималар зоҳир бўлар эди.

Шулар жумласидан бир неча воқиа моҳиятча кўриш ва билиш нуқтаи назаридан содир бўлибди, бу ерда келтириш муносаб кўринди.

Сайидам Ироқий деган Музаффар Барлос¹ етук навкари, балки эшик оғоси эди. Ниҳоятда нодонлигидан Уларни тан олмас экан, инкор этишлигининг оқибатида уларнинг девонларини бир-бир йиртиб, ўтга солиб кўйдириб юборибди. Ўша уч-тўрт кунда бир аъзосига яра чиқиб, бу жароҳат газак олиб, охири ўлди.

Мажидуддин Муҳаммадки, «оламнинг машҳуридир», таъриф қилишнинг ҳожат йўқ. Подшоҳ уни уришганда бўшатишга кафил сўраган эди. [Маждиддин] Улардан илтимос қилибди. Улар ўз зиммаларига олганларидан кейин у қочди. Оз фурсатда ўн беш кун ўтмасдан тутилди. Катта қийинчиликлар тортди ва бору йўғини мусодара қилдилар. Шаҳардан бошини олиб [кетди], оворалар бўлди ва ўша саргардонликда ўлиб кетди.

Бир пайшанба куни улар билан биргаликда Гозуругоҳдан қайтиб келаётган эдик. Маҳмуд Ҳабиб деган бир девона, фисқчи ва бевош шаҳарда бўларди, ҳамиша маст юарди, дуч келганни койир ва сўқар эди. Мени улар билан кўриб, улардан девоналиги, бевошлиги учун узр сўраган бўлиб, сўзлай кетди. Бу эса унинг учун одатдан ташқари эди. Мен ажабланиб дедимки, бу девонадан бгундай одамларга хос ва ақлли сўзлар чиқаётганига нимадир сабаб бўлса керак. Баъзи ёнимиздагиларнинг сўзларини тушунтириб, ўтган куни бу бевош девона маст ҳолатда Уларга йўлиқиб, кўп беадаб ва бемаъни сўзларни дебди, оғзига келган сўкишларни қилибди, - дедилар.

Бугун эса мени улар билан бирга кўриб, бордию агар ўтган гаплардан мен хабардор қилинган бўлсанм, мен бу девонага жазо буюришим мумкин, деб хаёл қилиб, қўрқинчдан шундай мулойимлик қилаётган экан.

Мен бу сўзларни эшитгач, дарҳол уни жазолаш фикрига тушдим. Улар рухсат бермадилар ва дедилар:

- У ўз жазосини топади, сен ҳеч нарса дема.

Ўша беш-кун ичida бевош девонани бўзахонада яна бир ўзига ўхшаш бевош бўйнидан чопиб ўлдирди.

¹ XV аср иккинчи ярмида шуҳрат қозонган Ҳиротнинг нуфузли арбобларидан.

Талабалар орасида Ноҳиқий дегани бор эди. Уни дөв билан шайтонлардан туғилган ўғил деса ҳам бўларди. Қўполлиги, бе-ӯшовлиги шундай кўп эдики, уни шарҳ қилиб бўлмайди. Шулардан бири буки, Уларни тан олмас ва кўп бехуда алжирав эди. Бир куни Гавҳаршодбеким мадрасасининг талабалари бир боғда гурунглашиб, бугро¹ пишираётган эканлар. Уларни таъриф қилиб, баъзи кўтаринки сўзлар айтишибди. Ноҳиқий эса инкор юзасидан бемаъни ва мавзуудан ташқари сўзлар дебди. Муридлари уларнинг девонларини очиб, кўрайликчи Ул Ҳазрат Ноҳиқий ҳақида нима дер эканлар, деб қарасалар саҳифанинг аввалида бу байт ёзилган экан.

Шеър:

*Менинг қулогум Масиҳга ўхшаш малакдан сўради,
Қаерда ҳарам эшагининг ҳанграши² хотирни ташвишга
соладими?*

Ўз вафотлари воқеасидан ўттиз беш йил аввал, Султон Абу Саид Мирзо биринчи бор Шоҳрухия қўргонини қамал қилган иили, у юришда Хожа Дехдор билан бирга эди ва Мавлоно Кутбуддин Нафис унинг хизматида эди. Бир кеча Уларни тушида кўрибди, унга қараб, дер эмишларки, «Куръон ўқи!». У подшоҳ замони ўтди ва салтанат тахти Султон Ҳусайн Баҳодирхон (Оллоҳ мулки ва салтанатини боқий қилсин!) қўлида қарор топди, ўша воқеа вақтидан етти ё саккиз йилдан сўнгра Хожа Дехдор менга суҳбатдош бўлди ва у тушни айтиб берди. Мен ташаббускор ва сабабчи бўлиб, у Куръон ўқиди, ёдлаб олди ва яхши қироат билан ўқийдиган ҳофиз бўлди.

Уларнинг вафотлари йилида, ўша воқеадан тахминан ўттиз-ўттиз тўрт йил ўтган эди. Хожа Дехдорни баъзи муҳим ишлар билан Астробод вилоятига юбориб эдим. У ишларни сарањом қилиб, қайтиб келаётганида шаҳарнинг бир манзилига тушиб, юқ ва оғир нарсаларини қўйибди. [Бирдан] сабабсиз шошилинч билан шаҳарга келди. Улар жон чиқиши ҳолатида, ўлим олдидағи жон талвасасида эдилар, Уларнинг бошларида эса Куръон ўқийдиган одам йўқ эди. Шу пайт Хожа Дехдор етиб келди. Уларнинг видоъ дийдорларига мушарраф бўлиб, Куръон ўқий бошлади, хатмни тугатиши билан омонат руҳни жон берганга топ-

¹ Бугро – лагмонга ўхшаш ҳамир овқат.

² Ноҳиқ – эшак, нахиқ – эшакнинг ҳанграши демакдир.

ширдилар. Бу хил каромат авлиёларнинг камида юз берадики, ўттиз йилдан ортиқ вақт ўтгач натижаси кўринсин.

Уларнинг бу хил ҳолат камолот ва кароматлари [ҳақида] азизлардан кўп гўзал фазилатлар билан ораста бўлган Мавлоно Абулвосеъ ва талай ажойиб хосиятлар билан безантан Мавлоно Аҳмад Пир Шамс кабилар ўз китоблари ва рисолаларида ёзганлар. Танишаман деган одам ўша китоблардан маълум қилади. Мен эсам ўз кўрганларимнинг юздан бирини ёзадиган бўлсам сўз узайиб кетади. Шунинг учун бир неча [ҳикоялар] билан қисқартдим.

Ул Ҳазратнинг вафотлари воқеасини баён қилишни бошлайлик: Уларнинг туғилишлари таърихи ва ҳаётлари тарихи юқорида мазкур бўлди. Аммо фано саройидан бақо гулзорига кўчишлари жумъа куни муҳаррам ойининг ўн еттисида саккиз юз тўқсон саккизинчи¹ йили содир бўлди.

Бунинг баёни шундай: ҳаво асар қилиб шариф жисмларига хасталик юзланди. Бир куни ётиб қолдилар. Мен тез-тез хабар олиб турдим. Пайшанба куни хотирим уларнинг касалликларидан ниҳоятда безовта бўлди. Жумъага ўтар кечаси эса уйқим келмади. Ярим кеча ташвишланиб отландим ва уларнинг ҳузурларига ҳол сўраб бордим. Баъзи азизлар ва дўстлар уларнинг бошларига йиғилган эдилар. Мен ибосизлик қилиб хотирини тинчтиш учун аҳволларини сўрадим, илтифот қилдилар. Ҳазрати соликлар қутби Хожа Абдулазиз² ҳам бошларида эди. Тонг отғунча бир аҳволда эдилар. Ҳалойиқ эргалабки намозини ўқиб бўлганда уларнинг аҳволлари ўзгарди. Ҳазрати Хожа Абдулазиз қарасалар, аҳвол ўзгача, ўзлари кўмаклашиб, бошларини шарқ томондан шимол томонга қилиб, юзларини Қиблага қаратиб қўйдилар. Уларнинг азиз фарзандлари Зиёвуддин Юсуф оёқларида, кўзлари қаршисида ўтирган эди, улар қачон кўз очсалар унга меҳрибонлик билан қарап эдилар. Мен илтимос қилдим, маҳдумзода рўпарадан турдилар. Шундан кейин улар нақшбандия арбоблари йўли билан ўз эътиқодларини яширин зикр қилишга машгул бўлдилар. То жумъа намозигача шундай бўлди. Кейин, юқорида айтилганидек, Хожа Ҳофиз Фиёсиддин Муҳаммад Дехдор келиб, бошларида Куръон туширди. Ҳали эл намоз-

¹ 898 йили муҳаррам ойининг ўн еттинчи куни милодий ҳисоб бўйича, 1494йил 8 ноябрга тўгри келади.

² Хожа Абдулазиз-Ҳиротнинг машҳур табибларидан

ни тугатмаган эди, улар кўплик анжуманидан бирлик хилватхонасига ўтдилар. Уларнинг покиза руҳлари юксакликдаги холиликка йўналиши билан дўстларнинг ҳаёт қушлари ҳам ўша муқаллас қуш кетидан илашди-осмони даҳшат йигиси фалакка етишди. Пок дўст ўзини покиза маҳбуб висолига солди-олам жонсиз бадандек бўшаб қолди.

Шеър:

*Гарчи мотамзадаларнинг ноласи кўкка чирмашди,
Лекин мен мотамзадага қаттиқ мусибат тушди.*

Ўзни қийнашдан қандай фойда, ўзни ўлдиришдан қандай натижа. Менга юзланган қийноқ-азобни баён қилиш мумкин эмас, уни бошлаш эса ҳайронлик ва узрҳоҳликдан бошқа фойда бермайди. Мақсадга кўчмоқлик яхшироқдир.

Шундай қилиб, бу мудҳиш хабар шаҳарга маълум бўлгач, улуғлар ва шарифлар, яқин ва атрофдан одамлар кела бошлади. Барча қайгу либосида, балки мотам ва аза балосида эди. Султони Соҳибқирон (Гангри мулкини боқий ва умрини узун қилсин!) ташриф буюрдилар, ҳой-ҳой йиглаб, аччиқ-аччиқ кўз ёшлар тўкиб, бир замон ўтириб, Зиёвуддин Юсуфни шафқат юзасидан қучиб, бошини кўксиларида бир муддат ушлаб йигладилар. Кейин бошқа дўстлардан кўнгил сўрадилар, мени соҳиби аза¹ билиб, ҳолимга дил ўртовчи ёшлар тўкиб, насиҳат ва ўғит дуррларини ташувчи сўзларни айтиб, муборак танларида хасталик бор учун халифлик тахтига ҳукмронлик ўрнига жўнаб кетдилар. Султонзодаларни, давлат арбобларини уларни кўтариш хизматига қўйдилар. Султон Аҳмад Мирзо, Музaffer Ҳусайн Мирзо бошлиқ султонлар, подшоҳзодалар бир-бираға навбат беришмай, уларнинг елкаларида кўтариб, Мусалло²га етказдилар.

Халойиқ ғавғоси шу даражада эдики, неча юз минг ҳалқ бир жисм бўлиб эдилар. Намозгоҳда ҳазрати Хожа Азизуллоҳ ул Ҳазратга оид улуғлар билан намоз ўқиб, яна покиза маконларига олиб қайтдилар. Халқ ғавғосидан тобутни кўтариб келиш қийин эди. Подшоҳзодалар ясовуллик қилиб, элни қўриқлаб, йўл очиб, жасадни дағн жойига келтирдилар ва Ҳазрати авлиёлар қутби Мавлоно Саъдуддин Кошғарий, ошкоро тариқат одобида уларнинг пири эдилар, - ёнида дағн қилдилар.

¹ Аза ва мотамни ўтказувчиси.

² Мусалло – номозгоҳ, катта масжид.

Улуглар улуги, подшоҳнинг катта хотинлари Бикабегим, бошқа аёллардан фазл ва камол, ақл ва гўзал ҳислатлари билан ажралиб турар эдилар ва уларга ихлос ҳамда эътиқодлари бениҳоят эди, қайғу ва мотамзадалик ҳолида келиб, аза сўраш қоидасини бажо келтирдилар. Менга ҳам меҳрибончиликлар қилиб, барча дўстлар ва маҳдумзодани¹ илтифотларга мушарраф қилдилар.

Ҳамма азизларки, атрофдаги вилоятлардан уларнинг азалирига келиб эдилар. Мен чиндан ҳам соҳиби аза бўлганим учун одатга кўра мендан [кўнгил] сўраш расмига риоя қилдилар. Ҳатто Ҳазрати ҳукмрон ўринбосари Султон Бадиуззамон Мирзо (Аллоҳ таоло шафқат соясини севишганлар айрилиги устида то қиёмат абадий қилсин!) Мозандарондан одам юбориб, уларнинг азалари учун менга лиbosлар илтифот қилиб эдилар, ул Ҳазрат (яъни, Жомий) бу шаҳзодага хотирлари гўшасидан кенг жой ажратган ва ҳимматлари ғоят кўп эди. Ҳазрати шаҳзоданинг ҳам уларга эътиқод ва ихлослари ниҳоятда баланд эди.

Бир йилгача олам аҳли, айниқса Ҳурсон ва Ҳирот аҳли мотам тутди. Йил ўтгач, Ҳазрати Султон Соҳибқирон уларнинг йил ошларини катта хурмат ва юксак эъзозлар билан подшоҳона қилиб бериб, Ҳазратнинг покиза қабрлари устига баланд иморат солиб, ҳофизлар, имом, қори ва ходимлар тайин қилдилар. Шоирлар кўп таърих ўқидилар. Жумладан, мен ҳам бу марсия билан таърихни ёзив эдим, йил оши тортиш пайтида Султони Соҳибқирон Олий мажлисларидан ўтказдим. Улар ҳукм қилдилар – Мавлоно Ҳусайн Вониз минбар устида ўқиди. Таърих мана будир:

Ҳақиқат конининг гавҳари, маърифат дарёсининг дурри.

Ҳаққа етишиди ва дилида бошқа нарса йўқ эди.

Илоҳий сирнинг кашф этувчиси эди, шу сабабдан шаксиз,

Вафоти таърихи «кашфи асрори илоҳ»² бўлди.

Ва марсия будир:

Ҳар дам осмон мажлисидан, янги бир жафо келади.

Унинг ҳар бир юлдузи янги бир балонинг догидир.

Кундуз ва кеча унинг кийими кўк ва қорадир;

Кечаси бошқа аза ва кундузи бошқа азадир.

¹ Жомийнинг ўғли кўзда тутилади.

² Арабча (ёзувида «кошифи асрори илоҳ») ёзилган иборасининг ҳарфлари сонга айлантирилса, 898/1492-93й чиқади.

Балки ҳар лаҳза йўқлик даштидан аза келади.
Ҳар дам ажал гуруҳидан янги бир йўқлик гарди келади.
Дунё бир мотамхонадирки, унинг ҳар тарафидан,
Бошқа бир оҳнинг дуди ва бошқа нолаювой келади.
Унинг охи дилга қоронгулик орттиради.
Нолаювойи жонга янги қайту солади.
Бу боғнинг гули мотамзадалиқдан юз пора бўлди,
Ҳар бирининг либоси куйган, бошқасининг [эса] тўни [куяди].
Унинг суви заҳар, ҳавоси бадбўй, не ажабки,
Бу манзилда ҳар лаҳза бошқа бир вабо бўлади.
Аҳли диллар поклик гулшани томон майл қилдилар,
Чунки у ерда обу ҳаво бошқачадир,
Эътиқод эгалари наздида бу ўткинчи дунё жой эмас,
Бу тоифанинг асли жойи бошқа ердадир.
Шу сабабли азал майининг масти жомлик ориф,
Сархушлик билан фано саройидан [чиқиб], ватан томон кетди.

* * *

Эй Илоҳ қудратининг карамли ҳарамидан жой олган,
Сенинг парвойинг жаннат боги тамон бўларми эди?!
Ер ҳарамидан малаклар мамлакатига сайр қилганингда,
Малак гуруҳи анжуманига сенинг ғавғонг тушти.
Поклик ҳарами тўтилари сенга юракдан муштоқлар,
Чамани булбуллари сенга жондан шайдолар.
Қазо кимиёғари бошқа қўёшли чиқарди,
[Зероки] сиймойинг равшанлиги осмонга таъсир қилди.
Тўққиз фалак чарх уриб атрофингта келишди,
Гўё ҳар бирининг бошида сенинг савдоинг бор эди.
Оlam арвоҳи [бошига] шунинг учун [ҳам] ғавғо тушдикӣ,
Руҳпарвар нозик фикрларингни жон билан ёзсинлар.
Улууглар руҳи истиқболингга келишди,
Авлиёлар жони хоки пойингга йиғилишди.
Сени қўлма-қўл [қилиб] шундай бир жойга олиб боришдикӣ,
Бу ғам маконида ҳам у жойни хоҷлар эдинг.
Сен ҳақиқий мақсадга эришдинг?
[Лекин] қиёматгача жаҳонда долу фарёдинг қолади.
Сенинг фироқингда ғамзадалар дили ғамгин қолди,
Шунинг учун мотамзадалар мотамхонасининг бурчакларни
зулматда қолди.

* * *

Сен кетдингу жаҳон ҳалқининг дили зор қолди,
Қиёматгача фироқингга гирифтор қолди.
То абад куйғанлар дилининг оҳидан,
Бу айланувчи гумбаз буқрида тутунлар қолди.
Ҳақиқатга эришмоқчи бўлғанлар комил муршидсиз қолди,
[Уларнинг] юзларча мушкуллари ҳал бўлмай шундайин қолди.
Художўйлар интилишларига сендан комиллик етишиб турар эди,
Равишларида ожизлигу атворларида нуқсонлар қолди,
Сенинг нуринг олимлар учун дарс машъали бўлди.
Машъал ўчди ва қиёмат кунигача кечакоронги қолди.
Динга юз ҳалал етишди ва диндорларнинг
Гасбиҳи синиб, кафтида зуннор ипи қолди.
Ҳақиқат сирри парда [ортига] яширингани учун кўз ёши
тўқилавериб,
Сиррлар хазинаси дуррлари лойга қоришганича қолди;
Наинки юз алам тикани эрклилар танига қадалди.
[Балки] икки юз ситам юки яхшилар танида қолди.
Толиблар фано йўлининг равишини қўлдан бердилар,
Ҳар бири юз хаёл пардаси [ортида] қолди.

Сенинг вафотинг туфайли даврда не чоглик зилзилалар рўй
берди,
У зилзиладан исломга қанчалик ҳалаллар етишди?!?

* * *

Бу азадан ҳамма оламда на гадо қолди, на шоҳ!
Улар сенинг мотамингда икки юзлаб нолаву оҳ чекдилар.
Булутдек ўкириб, наъра тортиб,
Карам қуёши илоҳ кўланкаси тобутинг устига соя ташлади.
Агар муюссар бўлса у ҳам тобутингни елкага олиб,
Куйған мен каби мозоргача ҳамроҳ бўлар эди.
Жаҳон подшоҳлари тўнларин йиртиб,
Тобутинг олдида қаттиқ қайгу билан қадам ташладилар.
Жаҳон мағрурлари тобутинг остида паст бўлиб,
Ҳаммалари йиглаб, сенинг юкингни буқчайганча элтиб
бордилар.
Тобутингнинг ҳар пояси бир улуг зот елкасида,
Лекин тўртовлари бир бўлиб, дод солиб йигладилар.

Бир оламни бошқа бир оламта олиб бориш,
Бундайин огох юк ташувчилардан бошқага раво эмас.
Улкан бетоқатлик юз бердики, шунча күп күзлар билан ҳам
Айланувчи осмон ўша томонга қарай олмади.
Гарчи тунинг нур билан ойдиндек оплоқ эса-да,
Лекин ҳеч ким бундай қора кунни күрган эмас эди.
Намозингга минглаб кишилар түпланди,
Юз минглаб малаклар ҳавода саф тортди.

* * *

Ҳамма фигон тортиб, дилини пора [қилиб] сени олиб бордилар,
Тупроқ күксига сени хазинадек жойладилар.
Муриллар гурухидаги ҳамманинг дили чок,
Ҳар бири сени шу чок бўлган дилга тортмоқчи бўлди.
Жаҳон покларининг бошлиғи эдинг, шунинг учун [ҳам]
пок тангри

Пок яратди сени-ю, яна пок олиб кетди сени.
Висол дарёсига чўмдинг, ҳиммат кўзида
Сенга жаннат-гулхану тўби [дарахти] бир хашакдек туйилади.
Сенинг пок руҳинг тўққизинчи осмонга шошилди.
Бинобарин, танинг ер остида қолса, сенга не зарар?
Ҳамма жаҳон покларининг пок танига етишгандек,
Сенинг пок танингга ҳам осмондан [нарсалар] етишди.
Фалакларга сайр этишинг шунданки, пайғамбар
Сен билан сирдош бўлишиликни Худодан сўради.
Маъноларни идрок этишда сен ақли расо эдинг,
Шунинг учун идрок сен ҳақингда ақл юрита олмайди.
Гарчи ёронлар қисмати сенга зорлик ва [қайғунгда]
гамноклик экан,

Лекин мен ғамгиндек, бирор зор бўлмаса керак.
Улувлар Махдум келадилар, деб саф тортишди,
Мухлисларни юзингни кўришдан маҳрум қилма.

* * *

Дўстлар, ҳамма фанда олам ягонаси қани?
Одам болалари жинсидан энг афзали, энг сўзга чечани қани?
Орзу биёбонида ҳалойиқ ҳалок бўлди,
Ҳамманинг давоси бўлган масиҳнафасли Хизр қани?
Дўстларнинг дили фироқинг тигидан юз яра бўлди,
Яхши ҳулқи ҳаммага малҳам бўлган қани?
Қалам юзини қора қилиб, сийнасини чок айлаб,

Олимлар аълами бўлган менинг эгам қани? [деб сўрамоқда].
Хўжра бўш ва китоб ва рақлари тўзгиб қолди,
Хўжра эгаси қани? Уларга қаровчи қани?
Ғамзадалар бошида ўзини ўлдиришдан бошқа фикр йўқ,
Уларга таскин берувчи ва буларга ғамкашлик қилувчи қани?
Хуросонда ҳеч кимсани хурсанд деб бўлмайди.
Ер юзида топилган кишининг хуррами қани?
Бу мотам фақат зоҳидлик хонақоҳига тушмади,
Фонийлик дунёсида ҳам мотамдан бошқаси қани?
Эй қолган умрни фонийликда ўтказишта аҳд қилган,
Бу фонийлик дунёсида боқийлик аҳдининг маҳкамлиги қани?
Ишқбозлар қайғудан дилга ўт солдилар,
Жон фидо қилгувчилар ҳам бу гам ўтидан куйдилар.

* * *

Эй узундан-узоқ сафарга равона бўлган,
Бу хилдаги сафарга кимки чиқди-яна қайтмади.
Наники қалам учидан сеҳрни яна боғладинг,
Балки тил банди билан жаҳондан мўжизани олиб кетдинг.
Пок нафасингни бошқа бирор кимсадан топиб бўлмайди,
Чунки пайғамбардан кейин ҳеч ким ваҳий¹ билан

имтиёзли бўлмади.

Шоҳнинг жонида сенинг ҳижронинг ўтидан ёнгин қолди,
Банданинг юз пора дилида дамингдан эриб сув бўлиш қолди.
На шоҳ, на банда, дунёда қиёмат кунигача,
Ҳар ким турса, сенинг мотамингда фарёд қилади.
Гарчи юзингни васл пардаси билан яширсанг-да,
Иzzат ва ноз ҳарамида то абад жилва қилгайсан.
Нурларга тўла руҳингдан мадад етказгайсан,
Чунки сендан жудоликда кўп эътиқод эгалари хабардордирлар.
Эй рафиқлар, ҳамманинг ишининг оқибати шундайдир,
Охирнинг фикрини бошдан қилиш яхшидир.
Жаҳонда юз қарн² қолган кимсани ҳам сеҳр билан
Ўйин кўрсатувчи фалак жаҳондан узиб олади.
Маъно шоҳининг сурати агар шундай бўлса,
Қиёматгача сурат билан маъно шоҳ бўлгай, Омин!

¹ Ваҳий – Муҳаммад пайғамбарга Жаброил фаришта воситасида худодан юборилиб турган хабар.

² Қарн – аср, узоқ муддат маъносида ҳам келади.

МУНДАРИЖА

Фаниева С. Ҳақиқат конининг гавҳари, маърифат денгизининг дурри (Мавлоно Жомий ҳақида)	3
Муқаддима	10
Биринчи боб	16
Иккинчи боб	30
Учинчи боб	46
Хотима	68

ҲАҚИҚАТ КОНИНГ ГАВҲАРИ
ДЕНГИЗИННИГ ДУРРИ
МАВЛОНО ЖОМИЙ ҲАҚИДА

СЕЛАҲИД САДЫК ҲАҚИҚАТ
КОНИНГ ГАВҲАРИ
ДЕНГИЗИННИГ ДУРРИ
МАВЛОНО ЖОМИЙ ҲАҚИДА

ҲАҚИҚАТ КОНИНГ ГАВҲАРИ
ДЕНГИЗИННИГ ДУРРИ
МАВЛОНО ЖОМИЙ ҲАҚИДА

Табдил матн, изоҳ ва таржималар:	Суйима Фаниева
Масъул муҳаррир:	Баҳодир Назаров
Тақризчи:	Алимулла Ҳабибуллаев
Тех. муҳаррир:	Сайёра Юсупова
Тех.котиб:	Ирода Одилова
Қўлёzmани нашрга тайёрловчи:	Шафоат Ҳасанова

Ушбу рисола ТошДШИ Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган
(баённома № , 2004 й.)

Босишга руҳсат этилди 12.03.04. Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Шартли 5,00 б.т.
200 нусхада босилди. Буюртма № 246 .
Тошкент Давлат шарқшунослик институтининг кичик босмахонаси. Тошкент,
Шаҳрисабз кўчаси, 25

© Тошкент Давлат шарқшунослик институти, 2004

